

NORDLANDSFORSKNING
NORDLAND RESEARCH INSTITUTE

Rettssikkerhet – likeverd og likeverdig behandling

Mennesker med kognitive
funksjonsnedsettelse i møte
med strafferettspleien

Terje Olsen
Patrick Kermit
Nina Christine Dahl
Erik Søndena
Robert Envik

NF rapport nr.: 5/2018

NORDLANDSFORSKNING
NORDLAND RESEARCH INSTITUTE

Rettssikkerhet – likeverd og likeverdig behandling

Mennesker med kognitive funksjonsnedsettelse i
møte med strafferettspleien

Publisert: Juni 2018

Terje Olsen
Patrick Kermit
Nina Christine Dahl
Erik Søndena
Robert Envik

NF rapport nr: 5/2018
ISBN nr:
978-82-7321-740-0 (trykt)
978-82-7321-741-7 (digital)

ISSN-nr: 0805-4460

NORDLANDSFORSKNING
NORDLAND RESEARCH INSTITUTE

Rapport

TITTEL: Rettsikkerhet - likeverd og likeverdig behandling. Mennesker med kognitive funksjonsnedsettelse i møte med strafferettspleien	OFF.TILGJENGELIG: JA	NF-RAPPORT NR: 5/2018
FORFATTER(E): Terje Olsen, Nordlandsforskning Patrick Kermit, NTNU Samfunnsforskning Nina Christine Dahl, Tromsø kommune Erik Søndena, St. Olavs hospital Robert Envik, Domstoladministrasjonen	PROSJEKTANSVARLIG (SIGN): Terje Olsen FORSKNINGSLEDER: Ragnhild Holmen Waldahl	
PROSJEKT: Utfordringer i straffesakskjeden for personer med kognitive vansker	OPPDRAGSGIVER: Bufdir OPPDRAGSGIVERS REFERANSE: Cecilie Håkonsen Sandness	
SAMMENDRAG: Rapporten belyser rettssituasjonen for personer med kognitive funksjonsnedsettelse i møte med norsk strafferettspleie, enten som fornærmet, vitne, mistenkt, siktet eller tiltalt. Studien bygger på en nasjonal spørreundersøkelse rettet til profesjonsutøvere innen politiet, domstolene og statsadvokatembetene kombinert med personlige intervjuer og gruppeintervjuer med fagpersoner med særlig kompetanse på de aktuelle områdene.	EMNEORD: Rettsikkerhet Strafferett Utviklingshemming Kognitiv funksjonsnedsettelse Funksjonshemming Politi Domstol KEYWORDS: Criminal justice Legal protection Rule of law Fundamental rights Intellectual disabilities Cognitive disabilities Police Court	
<i>Andre rapporter innenfor samme forskningsprosjekt/program ved Nordlandsforskning</i>	ANTALL SIDER: 93	SALGSPRIS: 100,00

INNHold

FORORD	3
SAMMENDRAG	4
KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE I STRAFFERETTSPLEIEN	4
OM OPPDRAGET	5
METODISK TILNÆRMING	5
SPØRREUNDERSØKELSE TIL STRAFFESAKSKJEDENS AKTØRER	6
RESULTATER FRA INTERVJUER MED AKTØRER I STRAFFERETTSPLEIEN	7
FORSLAG TIL TILTAK/UTVIKLINGSOMRÅDER	8
SUMMARY	9
COGNITIVE DISABILITIES IN CRIMINAL JUSTICE	9
ABOUT THE STUDY	10
METHODOLOGICAL APPROACH	11
SURVEY TO CRIMINAL CASE PROCESS ACTORS	11
INTERVIEWS WITH ACTORS FROM THE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM	12
AREAS OF DEVELOPMENT	13
1 INNLEDNING OG BAKGRUNN	14
KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE	14
RETTSSIKKERHET	16
PROBLEMSTILLINGER	17
KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE I STRAFFERETTSPLEIEN	19
HVA ER PROBLEMET?	20
KONKRETISERING AV BEGREPET KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE	21
HVA ER PSYKISK UTVIKLINGSHEMMING?	21
PSYKISK UTVIKLINGSHEMMING OG SÅRBARHET	23
STRAFFERETTSPLEIEN OG KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE	24
2 METODISK TILNÆRMING	26
SAMARBEID MED SENTRALE AKTØRER I FELTET	26
GJENNOMFØRING AV NASJONAL SPØRREUNDERSØKELSE	28
KVALITATIVE INTERVJUER MED PROFESJONSAKTØRER	31
3 RESULTATER FRA SPØRREUNDERSØKELSE	33
DEFINISJON I SPØRRESKJEMAET	34
ERFARING MED SAKER SOM OMHANDLER PERSONER MED KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE	34
TILPASNINGER OG TILRETTELEGGING I HVERDAGEN	36
Å OPPDAGE KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE	43
RUTINER OG PRAKSISER FOR Å FANGE OPP KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE	44
TYPER AV LOVBRUDD	45
HVA SVARER DE SOM HAR MEST ERFARING?	47
VURDERING AV DAGENS PRAKSIS	48
ERFARINGER OG VURDERINGER MED BRUK AV LYD- OG BILDEOPPTAK	52
4 RESULTATER FRA INTERVJUER MED AKTØRER I RETTSPLEIEN	54
BESKRIVELSER AV UTFORDRINGER OG AMBIVALENS – HVA ER KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE?	54
HOLDNINGER OG KOLLEKTIVT ANSVAR	56
DETEKSJON – OM BRUK AV SKJØNN, KOMPETANSEHEVING OG HVORDAN KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE AVDEKKES OG FORMIDLES	57
FORMIDLING OG INFORMASJONSDELING	59
MULIGHETER INNEN RAMMEN AV DAGENS SYSTEMER	60

FORSLAG TIL FORBEDRINGER	61
5 KOMMUNIKASJON I FORBINDELSE MED AVHØR OG POLITIFORKLARINGER.....	62
"DE SIER KANSKJE MYE RART OG GJØR MYE RART"	62
Å HA KOMMUNIKASJONSVANSKER OG BLI MØTT MED FORSTÅELSEPROBLEMER HOS POLITIET	63
UVANLIGE FORKLARINGER FRA SJELDNE "BESØKENDE"	65
UVANLIGE REAKSJONER PÅ UVANLIGE HENDELSER	66
KUNNSKAPSBRIST ELLER FORDOMMER?	67
SYSTEMNIVÅ OG PERSONAVHENGIGHET	68
MISTENKTE AVHØRT UTEN TILRETTELEGGING	69
VURDERING AV DIAGNOSER OG TILTRO TIL METODIKK	71
"MEN VIL DET HOLDE I RETTEN?"	73
6 SAMHANDLING OG OMFANG.....	75
OMFANG	75
SAMHANDLING OM PERSONER MED KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE	78
TIDLIG DETEKSJON	79
FAREN FOR FØLGEFEIL	79
KOMPETANSE I FØRSTELINJE	80
7 FORSLAG TIL UTVIKLINGSOMRÅDER	81
BEDRE RUTINER FOR PERSONUNDERSØKELSER	81
GRUNNLEGGENDE KUNNSKAP OM KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE	83
RUTINER FOR OVERFØRING AV INFORMASJON	83
TYDELIGGJØRE RUTINER FOR Å MELDE SAKER.....	85
RUTINER FOR TIDLIG IDENTIFIKASJON	86
OPPLÆRING I ENKEL KOMMUNIKASJON	87
VURDERE INNFØRING AV EN ORDNING TILSVARENDE "APPROPRIATE ADULT"	88
REFERANSER	89
VEDLEGG 1	93

FORORD

Gjennomføringen av dette forskningsprosjektet har foregått i et nært samarbeid med Politidirektoratet, Riksadvokaten og Domstoladministrasjonen. I Politidirektoratet har politiinspektør Anne Siv Åvitsland og politiinspektør Astrid Borge vært våre kontaktpersoner. Hos Riksadvokaten har statsadvokat Birgitte Istad vært kontaktperson og hos Domstoladministrasjonen har seniorrådgiver Robert Envik har vært vår kontakt. Kontaktpersonene har vært involvert i ulike faser av forskningsprosjektet, og bidratt med synspunkter og tilbakemeldinger for å gjøre studien så presis og treffsikker som mulig. Vi vil rette en stor takk til alle de nevnte for den innsatsen de har lagt ned i å bistå oss med gjennomføringen. Det er vårt håp at vi kan videreutvikle dette samarbeidet også i fremtiden. I tillegg til alt det nevnte har Robert Envik i Domstoladministrasjonen dessuten tatt del i og vært viktig bidragsyter til selve gjennomføring av intervjuer med fagpersoner, bearbeiding av data og skriving av denne rapporten. Hans innsats har vært svært viktig for kvaliteten på hele arbeidet.

Vi vil spesielt takke for et godt samarbeid med tre seniorrådgivere i Bufdir: Cecilie Håkonsen Sandness, Kristine Vierli og Signe Opsahl. De tre har tatt del i møter og vært involvert i oppfølgingen av prosjektet.

Studien er gjennomført som et samarbeid mellom forskere ved flere forskningsinstitutt og institusjoner. Det er professor Patrick Kermit ved NTNU og NTNU Samfunnsforskning, førsteamanuensis og forsker Erik Søndena, NTNU og SIFR, og seniorforsker Terje Olsen ved Nordlandsforskning. Rådgiver Nina Christine Dahl i Tromsø kommune har vært tilknyttet studien gjennom arbeidet med sin masteroppgave i funksjonshemming og samfunn ved NTNU, Institutt for sosialt arbeid. Hun har deltatt i alle faser av forskningsprosjektet. Seniorforsker John Eriksen ved Nordlandsforskning har lest og kvalitetssikret spørreundersøkelsen.

Når det gjelder skriveoppgaver har fordelingen vært slik: Førsteamanuensis ved Politi- og høgskolen, avd. Bodø, Hild Rønning, har skrevet de innledende avsnittene om rettssikkerhet. Patrick Kermit har hatt ansvaret for kapitlet med resultater fra intervjuene med aktører i strafferettspleien. Nina Christine Dahl har hatt ansvar for kapitlet om kommunikasjon i forbindelse med politiforklaring og avhør. Kapitlet med forslag til utviklingsområder er utarbeidet av Erik Søndena og Robert Envik. Erik Søndena har også skrevet deler av det innledende kapitlet. Terje Olsen har hatt ansvaret for kapitlet med resultater fra spørreundersøkelsen rettet til profesjonsaktører. Han har hatt et overordnet ansvar for sammenstilling av de øvrige kapitlene og ferdigstilling av rapporten. Alle de involverte forfatterne har lest og kommentert på de ulike bidragene underveis.

SAMMENDRAG

Bufdir har gitt Nordlandsforskning i oppdrag å gjennomføre studien *Utfordringer i straffesakskjeden for personer med kognitive vansker*. Studien har blitt gjennomført som et samarbeid mellom forskere ved Nordlandsforskning, NTNU Samfunnsforskning, St. Olavs hospital og Politihøgskolen i 2017 og 2018. Studien er gjennomført som et forsknings- og utviklingsprosjekt i samarbeid mellom forskerne og representanter for de fagmyndigheter på dette området. Det er Politidirektorat, Riksadvokaten, Domstoladministrasjonen og Bufdir.

KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE I STRAFFERETTSPLEIEN

Kognitive funksjonsnedsettelser er en fellesbetegnelse for en rekke diagnoser, tilstander og grader av funksjonstap knyttet til hjernens funksjoner. Psykisk utviklingshemming, alvorlig hjerneskade, demens og følger av alvorlige psykiske lidelser er tilstander som hører inn under denne definisjonen, avhengig av omfang og konsekvenser. Dette innebærer problemer med persepsjon, tenkning, læring, problemløsning og oppmerksomhet. Kravene som stilles til voksne mennesker i dagens samfunn, eksempelvis med å forstå informasjon, lese og forstå tekst, løse konkrete oppgaver eller orientere seg krever et visst nivå av kognitive ferdigheter. Personer som av ulike grunner har problemer med dette, har reelt sett en funksjonshemming i møte med samfunnets normer og forventninger til hva den enkelte skal kunne forstå og beherske. Det å ikke forstå eller ikke "henge med", er i mange tilfeller ikke synlig eller tydelige for omverdenen, og er i en del tilfeller forbundet med noe flaut eller skamfullt.

Det er godt dokumentert fra internasjonale studier at personer med kognitive funksjonsnedsettelser har særlige utfordringer i møte med strafferettspleien, og at dette knytter seg til funksjonshemmingen. Det gjelder blant annet mulighetene til å bli forstått, trodd og tatt på alvor. Videre handler det om den enkeltes mulighet til selv å forstå situasjonen og hva saken gjelder. Spørsmål om personens rettssikkerhet og rettsvern er nært forbundet med dette. Hvordan rettssituasjonen for personer med kognitive funksjonsnedsettelser er i Norge, finnes det imidlertid begrenset forskningsbasert kunnskap om.

Norsk straffelov skiller mellom tilregnelige og ikke tilregnelige lovbyggere. Det fremgår av straffeloven at personer som er psykisk utviklingshemmet i høy grad ikke anses som tilregnelig (IQ <55).¹ Tilregnelighet er et tvingende vilkår for å kunne straffe en lovbyggere. Videre åpner straffeloven for at det kan anvendes en mildere straff for personer med lett grad av psykisk utviklingshemming (IQ 55 – IQ 75). Det åpnes også for at slike forhold kan tillegges formildende vekt ved straffeutmålingen innenfor de ordinære strafferammer.²

Det er grunn til å tro at et betydelig antall personer med lett grad av utviklingshemming eller andre former for kognitive funksjonsnedsettelser ikke identifiseres i rettsapparatet som å ha en funksjonshemming. Det gjelder enten de har status som fornærmet, sentralt vitne eller som mistenkt, tiltalt, siktet eller dømt i en straffesak.

¹ Straffelovens § 20, 1. ledd, bokstav c.

² Straffelovens § 78, bokstav d.

Norge har ratifisert FNs konvensjon om rettighetene til personer med nedsatt funksjonsevne. Konvensjonens artikkel 12 og 13 berører spørsmål knyttet til situasjonen i rettspleien. Artikkel 12 understreker landenes plikt til å sikre funksjonshemmede lik status i møte med rettspleien som andre borgere. Artikkel 13 understreker landenes plikt til å sørge for at funksjonshemmede har lik rett til tilgangen til rettspleien som alle andre borgere.

Norge er i internasjonal sammenheng rangert som et land med svært høy grad av rettssikkerhet på de aller fleste områder, og norske domstoler har en generelt svært høy tillit i befolkningen.

Det er etablert ordninger for å ivareta rettssikkerhet og rettsvern for noen grupper av personer som vurderes som særlig sårbare. Et uttrykk for dette er ordningen med tilrettelagte avhør i saker der vitnet er et barn eller en særlig sårbare voksen. Det omfatter eksempelvis personer med utviklingshemming eller andre for mer for kognitive funksjonsnedsettelse. En del av disse avhørene gjennomføres på Statens barnehus. Det gjøres lyd- og bildeopptak ved tilrettelagte avhør. Lyd- og bildeopptak benyttes også i andre tilfeller.

Det finnes flere eksempler fra norsk strafferettspleie på alvorlige justisfeil på grunn av alvorlige kommunikasjonsproblemer eller feilvurdering av personers kognitive funksjonsnivå.

OM OPPDRAGET

Vårt oppdrag har bestått i å belyse med empirisk forskning på norske forhold hvordan rettssituasjonen er for personer med kognitive funksjonsnedsettelse som møter strafferettspleien, enten som fornærmet, vitne eller mistenkt, siktet eller tiltalt i straffesaker. Oppdragsgiver har ønsket svar på en rekke spørsmål knyttet til dette. Vi har sortert spørsmålene i fire overordnede kategorier.

Omfang: Hvor mange personer med diagnostisert eller udiagnostisert utviklingshemming, og med kognitive vansker, møter politi, påtalemyndighet og rettsapparat som mistenkte, vitner eller fornærmede?

Samhandling: Hvordan samhandler politiet og rettsvesenet med personer med kognitive vansker: a) i første møte med politiet? b) under avhør, c) under en rettssak og d) i overgangen mellom de ulike instansene?

Kompetanse og kunnskap: Hvordan overføres kunnskap om kognitive vansker og utviklingshemming mellom aktørene i strafferettspleien?

Rettssikkerhet: I hvilken grad blir rettssikkerheten til personer med utviklingshemming eller kognitive vansker blir ivarettet på en god nok måte?

METODISK TILNÆRMING

Vi har gjennomført studien i form av en nasjonal spørreundersøkelse rettet til profesjonsutøvere innen politiet, domstolene og statsadvokatembetene, kombinert med personlige intervjuer og gruppeintervjuer med fagpersoner med særlig kompetanse på et eller flere av de aktuelle områdene.

Gjennom de ulike fasene av dette arbeidet har vi hatt en nær dialog og samarbeid med samarbeidsparter hos Politidirektoratet, Riksadvokaten og Domstoladministrasjonen. Det har dreid seg om alt fra utforming av spørsmål i spørreundersøkelse, distribuering av spørreundersøkelse, tilgang til intervjupersoner, gjennomføring av intervjuer og drøfting av resultater. Det har i stor grad vært opp til våre kontaktpersoner å definere sin rolle og grad av tilknytning til forskningsprosjektet. Domstoladministrasjonens representant har engasjert seg mest aktivt i vårt arbeid, gått inn som medforsker og deltatt i alle faser av studien og utarbeidelsen av denne rapporten. Vi anser at dette samarbeidet har bidratt til å styrke relevansen og presisjonsnivået på vårt arbeid på en måte som har kommet alle parter til gode.

SPØRREUNDERSØKELSE TIL STRAFFESAKSKJEDENS AKTØRER

Riksadvokaten, Domstoladministrasjonen og Politidirektoratet hjalp oss med å utvikle og distribuere en spørreundersøkelse rettet til profesjonsaktører innen politiet (operativt politi, politietterforskere og politijurister i fire politidistrikt) domstolene (tingrettsdommere, dommerfullmektiger og lagdommere) og statsadvokatembetene (statsadvokater). Undersøkelsen ble besvart av til sammen 388 personer. Undersøkelsen besto av 34 spørsmål om erfaringer med målgruppen, former for tilrettelegging og tilpasning i hverdagen, samt hvilken oppmerksomhet man har på dette på respondentenes arbeidssted. Vi ba personene om en rekke vurderinger knytte til arbeidsmåter, omfang og følsomhet for å fange opp eventuell kognitiv funksjonsnedsettelse hos dem hun eller han samhandler med, og bruk av lyd-/bildeopptak.

Det er vel kjent at kognitive funksjonsnedsettelse kan være vanskelig å oppdage. Vi stilte spørsmål om hvor mye kontakt og erfaring respondentene har fra å møte personer med kognitive funksjonsnedsettelse i sin arbeidshverdag. Av svarene fremgår det at 28 prosent av de spurte oppgir at de har kontakt med personer med denne typen funksjonsnedsettelse noen ganger i måneden eller mer. 68 prosent av de spurte svarer at de har kontakt med personer i denne gruppen årlig eller sjeldnere. Svarene tyder på at funksjonsnedsettelsen i en del tilfeller ikke oppdages eller tas hensyn til i strafferettspleien.

Svarene viser at respondentene gjør en rekke praktiske tiltak i hverdagen for å tilrettelegge for kommunikasjon, gjensidig forståelse og at personene ivaretas på måter som er i tråd med overordnede rettsidealer. Enklere språk, hyppigere pauser og veiledning rangeres høyt. Dette er enkle tiltak som ikke krever formelle beslutninger, eller medfører store kostnader. Videre rangeres det å oppnevne eller sørge for bistandsadvokat /forsvarer høyt av respondentene. Dette er tiltak som er godt kjent av straffesakskjedens aktører. Tiltro-personer, vitnestøtte, kommunikasjonsstøtte og tekniske hjelpemidler har lavere oppslutning.

Vi ba respondentene vurdere en rekke påstander om hva de gjør i tilfeller hvor de er usikre på personens kognitive funksjonsnivå. Den mest utbredte strategi er å spørre personen direkte om hun/han har problemer med å forstå det som blir sagt. Det fremgår også av svarene at å spørre om helsesituasjon, medisinbruk og tidligere medisinsk utredning kan være måter å ta opp dette på. Spesielt fra statsadvokatene er personundersøkelse og sakkyndig vurdering utbredt.

Spørsmål knyttet til omfang og hvilke typer lovbrudd som personer med kognitive funksjonsnedsettelse er involvert i relevante, men også svært vanskelig å måle eller besvare på en fullgod måte. Vi ba respondentene på spørreundersøkelsen om å vurdere hvilke former for lovbrudd målgruppen oftest er involvert i. Det som rangeres høyest er seksuallovbrudd (51 prosent), voldssaker (32 prosent) og ordensforstyrrelser (24 prosent). Vi ba ikke respondentene skille mellom hvilken status personene hadde i sakene. Samlet sett danner svarene fra spørreundersøkelsen et bilde av at oppmerksomheten om kognitive funksjonsnedsettelse er på dagsorden hos aktørene i strafferettspleien.

RESULTATER FRA INTERVJUER MED AKTØRER I STRAFFERETTSPLEIEN

Av de kvalitative intervjuene ser vi at erfarne profesjonsutøvere er godt kjent med de problemene som er knyttet til å håndtere personer som ikke forstår eller kjenner rettspleien. Personer med kognitive funksjonsnedsettelse utgjør en del av denne gruppen. Blant profesjonsutøverne vises det til en rekke eksempler på hvordan det legges til rette eller tilpasses situasjonene, slik at rettssikkerhetshensyn ivaretas. De profesjonsaktører vi har møtt og intervjuet, tar etter det vi kan se denne type spørsmål på stort alvor. Flere gir uttrykk for at dette er temaer som er av betydning for rettssikkerheten, både under etterforskningen og domstolsbehandlingen. Samtidig fremkommer det også et bilde av at de sikkerhetsmekanismene som strafferettspleien har pr i dag, i stor grad består i nettopp i enkeltaktørenes oppmerksomme skjønnsutøvelse.

Det synes å være et behov og ønske om å etablere tydeligere systemer for å sikre at personer med kognitive funksjonsnedsettelse fanges opp på et tidlig stadium i prosessen, enten det er i status som fornærmet, sentralt vitne eller mistenkt, siktet eller tiltalt. Det fremkommer et behov for opplæring og kompetanseutvikling rettet til profesjonsutøver i strafferettspleien når det gjelder å oppdage kognitive funksjonsnedsettelse. Det innebærer å vite hva man skal se etter, hvilke tegn som kan gi viktige indikasjoner og hvordan man kan spørre eller gå frem. Dette er kunnskap som ikke inngår i dagens generelle utdanninger til disse yrkesgruppene. Politihøgskolen gjennomfører videreutdanning for etterforskere i avhør av sårbare personer, samt videreutdanningen for påtalejurister i ledelse av tilrettelagte avhør. Her inngår også kunnskap om sårbare personer. Avhører og avhørsleder kobles imidlertid først inn i saken når det er slått fast at personen vurderes som sårbar.

Blant de profesjonsaktører vi har intervjuet, er det også personer med særlig omfattende og lang erfaring knyttet til å håndtere personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Dette er personer som i stor grad har oppgaver knyttet til å være spesialister innad i sine etater. Også her tegner det seg et bilde av at strafferettspleiens praksis i stor grad hviler på at enkeltaktører legger inn en ekstra innsats, og at systemet i seg selv ikke ivaretar disse hensynene på tilfredsstillende måte.

Det fremkommer at de ordningene som i dag finnes for å ivareta personer med kognitive funksjonsnedsettelse (slik som tilrettelagte avhør) er ordninger som vurderes å fungere tilfredsstillende og bidrar til forbedringer i rettssituasjonen for denne gruppen. Et

gjennomgående trekk i det som etterspørres fra feltet er grunnleggende kompetanse og opplæring på temaet.

FORSLAG TIL TILTAK/UTVIKLINGSOMRÅDER

I praksis kan det se ut til at norsk politi og rettspleie henger etter andre offentlige etater når det gjelder å utvikle generell kompetanse og gjennomgående systemer som sikrer og tilrettelegger for at personer med kognitive funksjonsnedsettelse skal kunne ivaretas på linje med andre borgere. Det kan derfor være behov for organisatoriske endringer i disse tjenestene. Gjennom arbeidet med denne studien har vi underveis kommet over flere ideer og forslag til rutiner og arbeidsmåter som kan bidra til økt rettssikkerhet for personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Med bakgrunn i det samlede datamaterialet fra studien, har vi samlet forslag til mulige tiltak som strafferettspleiens aktører kan vurdere.

- Bedre rutiner for personundersøkelser
- Grunnleggende kunnskap om kognitive funksjonsnedsettelse
- Rutiner for overføring av informasjon
- Tydeliggjøre rutiner for å melde saker
- Rutiner for tidlig identifikasjon
- Opplæring i enkel kommunikasjon
- Vurdere innføring av en ordning tilsvarende "Appropriate adult"

Hvert av disse punktene utdypes nærmere i den avsluttende delen av rapporten.

SUMMARY

The Norwegian Directorate for Children, Youth and Family Affairs has given Nordland Research Institute the task of conducting the study *Challenges in the Criminal Case Process for Persons with Cognitive Difficulties*. The study was carried out in 2017–18 as a collaboration between researchers at Nordland Research Institute, NTNU Social Research, St Olav's Hospital and the Norwegian Police University College. The study was administered as a research and development project in collaboration between the researchers and representatives of the competent authorities in these domains. These are the National Police Directorate, the Higher Prosecuting Authorities, the Norwegian Courts Administration and the Norwegian Directorate for Children, Youth and Family Affairs.

COGNITIVE DISABILITIES IN CRIMINAL JUSTICE

'Cognitive disabilities' is a collective term for a range of diagnoses, conditions and degrees of loss of capacity connected to the functioning of the brain. Developmental disabilities, serious brain damage, dementia and the consequences of serious mental illness are conditions that fall under this definition, depending on extent and symptoms. This entails problems with perception, reasoning, learning, problem solving, and attention. The demands placed on adult individuals in today's society – for example, in understanding information, reading and interpreting text, solving specific tasks or finding one's bearings – require a certain level of cognitive skill. Individuals who, for a variety of reasons, have difficulties with this are functionally impaired on a practical level in encounters with social norms and expectations towards what the individual should be able to understand and master. The act of not understanding or not 'keeping up' is, in many cases, not visible or obvious to the outside world, and is in some cases associated with something embarrassing or shameful.

It has been well documented in international studies that individuals with cognitive disabilities undergo particular challenges in encounters with criminal justice, and that this is related to their disabilities. This applies to opportunities to be understood, believed and taken seriously, amongst other examples. Issues of the individual's legal and statutory protections are therefore closely bound to this. There is, however, limited research-based knowledge on how the legal situation for individuals with cognitive disabilities is in Norway.

Norwegian criminal law distinguishes between criminally accountable and criminally unaccountable lawbreakers. Individuals who are developmentally disabled (IQ<55)³ are, to a great extent, not considered accountable under the criminal law. Accountability is an absolute condition in order to be able to punish a lawbreaker. The criminal law further allows for a lighter punishment to be imposed on those with a lower degree of mental deficiency (IQ 55 to IQ 75). There is also an allowance for these circumstances to play a mitigating role during assessment under the normal sentencing framework.⁴

³ Norwegian Criminal Law § 20, Section 1, paragraph C.

⁴ Norwegian Criminal Law § 78, paragraph D.

There is reason to believe that a significant number of individuals with a lower degree of mental deficiency or other forms of cognitive disabilities are not being identified in the legal system as having a disability. This applies to their status in a criminal case as the aggrieved party, the key witness, the suspect, the accused or the convicted.

Norway has ratified the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Articles 12 and 13 of the Convention touch upon the question connected to the situation in the administration of justice. Article 12 emphasises the countries' obligations to guarantee that the status of the disabled in encounters with the justice system is equal to that of other citizens. Article 13 emphasises the countries' obligations to ensure that the disabled have the equal right to access the justice system, as do all other citizens.

In an international context, Norway ranks as a country with a very high degree of protection before the law in most areas, and Norwegian courts generally enjoy a very high level of trust amongst the population. There are established systems to take care of legal and statutory protections for some groups of individuals who are judged to be particularly vulnerable. One expression of this is the system of out-of-court witness examinations in cases where there is a suspicion that individuals with disabilities have been subject to sexual abuse. To a great extent, these examinations are conducted by Statens Barnehus, a state organisation for the protection of children and the disabled. There are established procedures for adapted examinations of particularly vulnerable individuals. There are, furthermore, established procedures for audio and video recording during statements to the police, and these are to be used especially during examinations of the disabled, amongst others. At the same time, it must to be stressed that there are several examples in the Norwegian justice system of serious miscarriages of justice due to severe communication problems or to the wrongful assessment of individuals' levels of cognitive function.

ABOUT THE STUDY

Our study has consisted of employing empirical research from Norwegian contexts to shed light on how the legal situation is for individuals with cognitive disabilities who encounter the justice system, either as the aggrieved party, witness, suspect, accused or convicted in criminal cases. The client wished to receive answers to a range of questions connected to this. We have arranged the questions into four principal categories.

Extent: How many individuals with diagnosed or undiagnosed disabilities, and with cognitive difficulties, encounter the police, the prosecuting authorities and the justice system as suspects, witnesses or aggrieved parties?

Cooperation: How do the police and the judicial system cooperate with individuals with cognitive difficulties: a) at the first encounter with the police, b) during examination, c) during a court case, and d) in the transition between the two different legal authorities?

Competency and knowledge: How is knowledge of cognitive difficulties and disabilities transferred between actors in the criminal justice system?

Legal protections: To what extent are the legal protections of individuals with disabilities or cognitive difficulties taken care of in a way that can be considered good enough?

METHODOLOGICAL APPROACH

We conducted the study in the form of a national survey directed towards professional practitioners within the police, the court systems and the state prosecuting authorities, combined with personal and group interviews with specialists with a special competency in one or more of the relevant areas.

We have had a close dialogue and collaboration with cooperating partners at the National Police Directorate, the Higher Prosecuting Authorities, and the Norwegian Courts Administration throughout the different phases. This has centred on everything from the formulation of survey questions, the distribution of the survey, access to interviewees, the conducting of interviews and the drafting of results. It has chiefly been up to our contact persons to define their own roles and the extent of their attachment to the research project. The representative from the National Courts Administration was the one engaged most actively in our work, being brought in as a research associate and participating in all phases of the study and the preparation of this report. We consider that this collaboration has strengthened the relevance of the level of precision of our work in a way that has produced good outcomes for all parties.

SURVEY TO CRIMINAL CASE PROCESS ACTORS

The Higher Prosecuting Authorities, the National Courts Administration and the National Police Directorate helped us to develop and distribute a survey directed towards professional actors within the police (operational police, police investigators and police prosecutors in four police districts), the court system (district judges, deputy judges and appeal judges) and the state prosecuting authorities (state prosecutors). The survey was answered by a total of 388 individuals. The survey consisted of 34 questions on experiences with the target group, types of adaptation and accommodation in regular work, including how much attention is given to this at the respondent's place of work. We requested a series of assessments from the individuals related to work methods, scope and sensitivity towards becoming aware of possible cognitive disabilities in those he or she interacts with, and the use of audio and video recordings.

It is well known that cognitive disabilities can be difficult to detect. We posed questions on how much contact and experience the respondents have of encountering individuals with cognitive disabilities in their daily work. From the responses, it is shown that 28 per cent of those questioned state that they have contact with individuals with these types of disabilities several times a month or more, while 68 per cent of those questioned responded that they have contact with persons in this group once a year or less. The responses indicate that, in many incidences, disabilities are not detected or understood in the criminal justice system.

The answers show that the respondents execute a range of initiatives in regular work to adapt for communication, mutual understanding and so that the individuals are cared for in ways that are in keeping with the overriding ideals of justice. Simpler language, frequent breaks and guidance rank highly. These are simpler initiatives that neither require formal

decisions nor entail major costs. Furthermore, the appointment or arranging of counsel or a public defender is ranked highly by respondents. This is an initiative that is familiar to actors in the criminal case process. Confidants, witness support, help with communication, and technical aids suffer from a more variable, lower level of endorsement.

We asked the respondents to evaluate a series of statements on what they do when they are unsure about an individual's level cognitive functioning. The most widespread strategy is to ask the individual directly whether he/she has problems understanding what is being said. The responses show that asking about health status, the use of medicine or previous medical examinations can be a means to gather this information. Social enquiries and expert assessments are especially widespread amongst public prosecutors.

The questions connected to the extent and which types of law violations individuals with cognitive disabilities commit are relevant, but also extremely difficult to measure or to answer in an adequate way. We asked the respondents to the survey to assess which forms of law-breaking the target group is most often involved in. Those that were ranked highest were sexual offences (51 per cent), crimes of violence (32 per cent) and breach of the peace (24 per cent). We did not ask the respondents to distinguish between what status the individuals had in the cases.

Taken together, the survey responses form a picture of awareness of cognitive disabilities being on the agenda with the actors in the criminal justice system. Nevertheless, there appears to be less liaison and awareness than what the presumed liaison would indicate.

INTERVIEWS WITH ACTORS FROM THE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM

We see from the qualitative interviews that experienced professional practitioners are well apprised of the problems connected to handling individuals who do not understand or are not familiar with the justice system. Individuals with cognitive disabilities constitute a part of this group. Amongst professional practitioners a range of examples show how the situations are adapted or adjusted in such a way that considerations towards legal safeguards are taken care of. As far as we can see, the professional actors we have met and interviewed take this type of issue seriously. While many express that this topic is of significance for equality before the law and in order to avoid miscarriages of justice, a picture also emerges of the safety mechanisms within the criminal justice system today being largely at the careful discretion of the individual actors.

There appears to be a need and a desire to establish clearer systems to ensure that individuals with cognitive disabilities are noticed at an early stage in the process, whether that is as an aggrieved party, a key witness or a suspect, the accused or the convicted. A need also emerges for training and the development of skills addressed towards professional practitioners in the criminal justice system when it comes to uncovering cognitive disabilities. This includes knowing what should be looked for, what signs can give vital indications, and how one can interrogate and proceed – skills that are not included in these occupational groups' current training.

Amongst the professional actors we have interviewed there are also individuals with especially long and extensive experience related to the handling of individuals with cognitive disabilities. These are largely people who have tasks connected to specialist skills internal to their departments. Here a picture is also drawn of the criminal justice system relying to a great extent on individual actors making an extra effort, and of the system in itself not treating these considerations in a satisfactory fashion.

It emerges that the guidelines that exist today to take care of individuals with cognitive disabilities (such as adapted questioning, examinations at Statens Barnehus, audio/video recordings) are guidelines that are assessed to work satisfactorily and that contribute to the improvement in the group's legal situation. Substantial skills and training in the subject are common characteristics of what is being demanded from the field.

AREAS OF DEVELOPMENT

In practice it may appear that the Norwegian police and justice system have several challenges when it comes to the development of general competencies and systems that ensure and adapt so that individuals with cognitive disabilities can be taken care of in line with other citizens. There may, therefore, be a need for organisational changes in these services. Throughout the work in this study we have come across many ideas and proposals for routines and working methods that may contribute to increased legal protection for individuals with cognitive disabilities. With the assembled data from the study as a backdrop, we have gathered proposals for potential initiatives that actors in the criminal justice system can assess.

- Better routines for social enquiries
- Substantial knowledge about cognitive disabilities
- Routines for the transfer of information
- Routines for early-stage identification
- Training in simplified communication
- Assessment of the introduction of a guideline similar to 'Appropriate adult'.

Each of these points will be further elaborated upon in the final section of the report.

1 INNLEDNING OG BAKGRUNN

I denne rapporten ser vi på hvordan personer med kognitive funksjonsnedsettelse blir behandlet og ivaretatt i strafferettspleien. Kognitive funksjonsnedsettelse er en samlebetegnelse på en rekke tilstander og skader som berører hjernens funksjoner. Disse har ulike årsaker, grader og konsekvenser for den som rammes. I ulike grad er dette tilstander som er kjent og diagnostisert hos den enkelte. Dette har betydning for hvordan slike funksjonsnedsettelse blir oppdaget, tematisert og forstått innenfor politiet, påtalemyndigheten og i domstolene. Rapporten oppsummerer en studie vi har gjennomført på oppdrag fra Bufdir.

Oppdragsgiver har ønsket en kartlegging av hvordan aktører i straffesakskjeden kan bli bedre til å a) fange opp (oppdage), og b) tilrettelegge (tilpasse) for personer med utviklingshemming og andre kognitive vansker, enten det som fornærmet, vitne eller mistenkt/tiltalt/domfelt i en sak.

Formålet med denne studien har vært todelt:

- i. Beskrive og drøfte resultater fra det empiriske materialet vi har samlet for å belyse dagens rettssituasjon for personer med kognitive funksjonsnedsettelse.
- ii. Peke på mulige forbedringsområder og skissere mulige tiltak som kan bidra til å skape bedre systemer og rutiner for å ivareta rettssituasjonen for personer med kognitive funksjonsnedsettelse.

KOGNITIV FUKSJONSNEDESETTELSE

Begrepet kognitiv funksjonsnedsettelse viser til problemer med de hjernebaserte ferdighetene som brukes for å utføre både enkle og komplekse oppgaver og betegner prosesser som persepsjon, tenkning, læring, problemløsning og oppmerksomhet. Når kognisjon blir vanskelig, kan det gå ut over evnen til å mestre vanlige utfordringer knyttet til jobb, skole og kontakt med andre mennesker (Helsebiblioteket, 2013).

Kognitive funksjonsnedsettelse kan være medfødt eller ha oppstått i en tidlig fase av livet, slik at læring og utvikling blir forsinket, eller det kan skyldes sykdom eller skader som har oppstått senere i livet, og som har rammet hjernes funksjoner og virkemåter. Medfødte eller tidlig ervervede tilstander betegnes som psykisk utviklingshemming, eller bare utviklingshemming. Dette er tilstander som medfører at tenking, språkforståelse, oppmerksomhet, hukommelse og læring er redusert. Personer med utviklingshemming kan ha problemer med å sette ord på sine erfaringer og ha vansker med å huske ting over tid. De kan dessuten være mer utsatt for påvirkning enn andre (Prop. 112 L, 2014-2015). Vi kommer nærmere tilbake til ulike grader og former for utviklingshemming nedenfor.

Kognitiv funksjonsnedsettelse kan også skyldes sykdom eller skader som har oppstått i senere i livet, og som på ulike måter påvirker hjernes funksjoner. Eksempler på dette kan være demens, afasi, hjerneslag, hodeskader og ulike typer av alvorlig psykiske sykdommer. Nettstedet nevro.legehandboka.no gir en oversikt over en rekke nevrologiske tilstander som

innebærer kognitiv svikt hos individer. I en del tilfeller vil det være snakk om progredierende tilstander, slik at det vil være et spørsmål om en når en sykdom eller skade er omfattende nok til å bli oppdaget, og tilgang til adekvat legehjelp og diagnostisering.

Kognitive funksjonshemminger er i mange tilfeller ikke synlig eller tydelige for omverdenen. Det å ikke forstå eller beherske ting eller oppgaver som regnes for "enkle", er ofte forbundet med at det er skamfullt eller flaut. For å unngå å fremstå som "dum" eller "enkel" vil mange forsøke å holde skjult eller på ulike måter unngå å bli konfrontert med andres reaksjoner. I boken "The Cloack of Competence" viser Robert Edgerton (1993) eksempler på hvordan personer med utviklingshemming utvikler ulike strategier for å unngå å bli avslørt som inkompetent. Det kan være hensiktsmessig i mange sammenhenger for den enkelte. Dette er spørsmål som også er belyst av Erving Goffman i boken Stigma (Goffman, 1968), og vi kommer tilbake til dette i kapittel 4.

Uavhengig av om målet er å dekke over noe skamfullt, eller det er for å holde orden på hverdagen, finnes det en rekke måter å kompensere for en kognitiv funksjonsnedsettelse. Det kan eksempelvis være mannen med en lettere utviklingshemming som lærer seg noen "nisjeområder" hvor han har spesielt god innsikt, og bruker dette i generelle samtaler for å unngå å få manglende innsikt avslørt på andre områder. Eller det kan være kvinnen med begynnende demens, som lager notater for å holde kontroll på hverdagen og hverdagens ulike gjøremål. Tilpasningene kan være mange. Og det er noen ganger et spørsmål om hvorvidt det er en tilstand er erkjent og forstått, enten av lege, miljøpersonale eller pårørende (Helsebiblioteket, 2013). I møte med politi og rettsvesen kan det ha den følge at profesjonsaktører ikke oppfatter at vedkommende ikke helt forstår hva som sies eller hva som foregår, og at språk og informasjonen ikke gis på en måte som vedkommende kan håndtere.

Krav og forventninger som stilles til voksne mennesker i dagens samfunn, eksempelvis med å kunne ta til seg informasjon, lese og forstå tekst, løse konkrete oppgaver eller orientere seg er alt sammen oppgaver som krever et visst nivå av kognitive ferdigheter. Personer som av ulike grunner har problemer med dette, har reelt sett en funksjonsnedsettelse i møte med samfunnets normer og forventninger til hva den enkelte skal kunne forstå og beherske. (Helsebiblioteket, 2013; naku.no 2018).

Slik det fremgår av det overstående, omfatter begrepet kognitiv funksjonsnedsettelse et omfattende spekter av tilstander knyttet til hjernes funksjoner og evner. Den enkelte person kan ha en diagnose, eller vedkommende kan leve med en tilstand udiagnostisert over lang tid. Selv en person har blitt diagnostisert med en kognitiv funksjonsnedsettelse, kan det likevel være slik at hun eller han opplever dette som så skamfullt at man svært ugjerne vil gi til kjenne at man har en diagnose. En del personer er likevel merket på den måten at vedkommende mottar et eller flere offentlige tjenestetilbud som kan indikere at vedkommende har en kognitiv funksjonsnedsettelse (botilbud, dagsenter, skjermet arbeidsmarkedstilbud, støttekontakt, verge, mv).

Alle disse variasjonene og nyansene har gjort det umulig å undersøke dette fenomenet med en på forhånd avgrenset definisjon. Vi var klar over at begrepsbruk og forståelsesmåter varierer blant profesjonsutøvere. For å kunne fange opp og gjengi hvordan profesjonsutøvere i straffesakskjeden oppfatter og forholder seg til personer med kognitive

funksjonsnedsettelse, har det vært nødvendig å åpne for det spekteret av begrep og ordvalg som benyttes på emisk nivå. Av denne grunn følger også at begrepsbruken videre i denne rapporten varierer noe, avhengig av hvilke aspekter ved tilstandene som betones. Når begrepet kognitiv funksjonsnedsettelse benyttes videre i teksten, refererer de til de ovenfor nevnte nyansene av fenomenet generelt. Der hvor ikke annet er nevnt spesifikt, viser det til både diagnostiserte og udiagnostiserte tilstander, tydelig merket eller umerket. Fordi det er knyttet bestemte bestemmelser i straffeloven for personer med diagnosen psykisk utviklingshemming, vil det rimeligvis også være en del steder i denne rapporten hvor utviklingshemming omtales spesifikt.

RETTSSIKKERHET⁵

Gjennom norsk lov og internasjonale konvensjoner er Norge forpliktet til å etterleve rettssikkerhetsstandarder for alle borgere. Det gjelder også overfor personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Rettssikkerhetsbegrepet refererer til sentrale rettsstatlige garantier knyttet til forholdet mellom staten og individet og gjelder både innenfor det sivilrettslige og det strafferettslige området. Begrepet har til dels ulike betydninger, men det er bred enighet om at det i forvaltningsrettslig sammenheng siktes til beskyttelse mot overgrep og vilkårlighet fra myndighetenes side, samt at den enkelte skal ha mulighet til å forutberegne sin rettsstilling og kunne forsvare sine rettslige interesser (Eckhoff og Smith 2014). I de neste avsnittene gjennomgår vi det vi anser som sentrale og prinsipielle sider ved rettssikkerhetsbegrepet, med særlig blikk på de forhold som angår personer med utviklingshemming. Rettssikkerhet omfatter vanligvis også krav til rimelighet og rettferdighet. Dette skal ligge til grunn for lovgivning og vise seg blant annet gjennom formålsbestemmelser og krav om forholdsmessighet og likhet. Rettssikkerheten er således både av prosessuell og materiell art.

Rettssikkerhetsgarantiene omfatter alle borgere. Norge er forpliktet av internasjonale konvensjoner, slik som Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen, FN-konvensjonen om menneskerettigheter og FNs konvensjon om rettighetene til personer med nedsatt funksjonsevne. Den sistnevnte konvensjonen, som Norge ratifiserte i 2013, understreker en rekke sider ved statenes plikter og rettssikkerhetsgarantier overfor personer med nedsatt funksjonsevne. Her er spesielt artikkel 12 *Likhet for loven* ("Equal recognition before the law"), og artikkel 13 *Tilgang til rettssystemet* ("Access to justice") av særlig betydning i denne sammenheng. Artikkel 12 slår fast at personer med nedsatt funksjonsevne har den samme rettslige handleevne som andre borgere på alle livets områder. Norge er forpliktet av konvensjonen til å iverksette hensiktsmessige tiltak, slik at den som behøver støtte for å utøve sin rettslige handleevne får det. Artikkel 13 slår fast at personer med nedsatt funksjonsevne har rett til effektiv tilgang til rettssystemet på lik linje med alle andre borgere. I artikkelen nevnes det blant annet tilrettelegging av prosedyrer og tilrettelegging for alder, slik at den enkelte kan delta i alle ledd av saksgangen. Artikkelen peker på opplæringstiltak til ansatte i rettspleien som ledd i å sikre slik tilgang.

⁵ Avsnittet er et bearbeidet bidrag fra Hild Rønning, tidligere publisert i Olsen et al. (2015).

I tillegg til dette har også Den europeiske menneskerettighetskonvensjon (EMK) betydning for straffeprosessen gjennom at tiltalte i en straffesak sikres rett til rettferdig rettergang. EMK art 6 stiller opp minsterettigheter for siktede og knesetter uskyldspresumpsjonen. I artikkelen er det også innfortolket et vern mot selvinkriminering. Straffeprosessloven § 4 slår fast at "lovens regler gjelder med de begrensninger som er anerkjent i folkeretten eller følger av overenskomst med fremmed stat".

NOU 2016:17 *På lik linje* gjennomgår situasjonen for personer med utviklingshemming på en rekke områder, herunder situasjonen når det gjelder kriminalitet, straffeprosess og straffegjennomføring. I utvalgets konklusjon heter det at: *"Utvalgets gjennomgang viser at utviklingshemmede har dårlige muligheter for å forutse sin rettsstilling og hevde sin rett. Rettighetsreglene er utydelige, det mangler retningslinjer for tildeling av velferdsordninger og [gir] lite innsyn i praksis. Utviklingshemmede har dårlig tilgang til rettshjelp."* (NOU 2016:17, s 181.) Det første av i alt åtte løft som utvalget foreslår i sin utredning, omhandler selvbestemmelse og rettssikkerhet. Utvalget foreslår blant annet gratis rettshjelpstiltak til utviklingshemmede som virkemiddel for økt rettssikkerhet for å styrke utviklingshemmedes forutsetninger for å fremme sin egen sak. Videre foreslås det en rett til beslutningsstøtte, i den hensikt å gi hjelp til å utøve sin rettslige handleevne der det er behov for dette. Utvalget foreslår videre at FNs konvensjon om rettighetene til personer med nedsatt funksjonsevne inkorporeres i menneskerettsloven.

Den generelle tilliten til politiet, domstolene og rettspleien i befolkningen er høy i Norge og de nordiske landene. The Rule of Law Index, som utgis av The World Justice Project, utarbeider årlige rangeringer av land ut fra en rekke variabler. Hensikten er å sammenligne ulike sier ved rettsikkerhet i landene. I disse internasjonale målingene ligger de nordiske landene på de øverste plassene år etter år (The World Justice Project, Rule of Law Index 2017-2018). Like fullt peker de relativt begrensede resultatene fra nyere internasjonal og norsk forskning på dette området på rettssikkerhetsmessige utfordringer for personer med kognitive funksjonsnedsettelse (Olsen et al. 2016).

PROBLEMSTILLINGER

I konkurransegrunnlaget som ligger til grunn for denne studien har oppdragsgiver stilt opp en rekke spørsmål som man har ønsket belyst. Det er disse spørsmålene vi har tatt utgangspunkt i, og disse er i sin helhet gjengitt i vedlegg 1. Av hensyn til oversikt og leservennlighet har vi på bakgrunn av dette formulert fire overordnede problemstillinger, organisert under hver overskrift:

OMFANG:

Hvor mange personer med diagnostisert eller udiagnostisert utviklingshemming, eller med kognitive vansker, møter politi, påtalemyndighet og rettsapparat som mistenkte, vitner eller fornærmede?

Den mest hensiktsmessige måten vi har kunnet besvare dette spørsmålet på, har vært å utarbeide et estimat. Gjennom en kombinasjon av kvalitative intervjuer med kompetente

fagfolk, samt en bred kvantitativ kartlegging til profesjonsaktører i ulike ledd av rettspleien har vi forsøkt å belyse dette.

SAMHANDLING:

Hvordan samhandler politiet og rettsvesenet med personer med kognitive vansker: a) i første møte med politiet? b) under avhør, c) under en rettssak og d) i overgangen mellom de ulike instansene?

Vi belyser disse spørsmålene empirisk med data fra intervjuer og spørreundersøkelsen. Vi har søkt å belyse hvordan kunnskap om disse fenomenene kommuniseres mellom de ulike leddene i strafferettspleien i dag, og hvordan dette eventuelt kan gjøres på bedre måter.

KOMPETANSE OG KUNNSKAP:

Hvordan overføres kunnskap om kognitive vansker og utviklingshemming mellom aktørene i strafferettspleien?

Vi har i denne studien forsøkt å finne systematikken i måten personer med kognitive funksjonsnedsettelse og utviklingshemming møtes på og finne eventuelle mønstrene i hva som utfordringene. På de områder hvor det finnes rutiner og prosedyrer som tar opp situasjonen til målgruppen, er dette søkt belyst spesifikt. Det samme gjelder spørsmål om kompetanse og oppmerksomhet hos profesjonsutøvere, og kunnskapsbygging om denne type utfordringer personer i målgruppen møter rettspleien med.

RETTSSIKKERHET:

I hvilken grad blir rettssikkerheten til personer med utviklingshemming eller kognitive vansker blir ivaretatt på en god nok måte?

Personens rettssikkerhet beror på en rekke forhold gjennom hele etterforskningen og en eventuell rettssak. Vi har søkt å belyse dette gjennom kombinasjoner av kvantitative og kvalitative data. I dette spørsmålet spiller særlig utfordringer knyttet til kommunikasjon mellom personen med en kognitiv funksjonsnedsettelse og representanter for strafferettspleien en vesentlig rolle. Et eget kapittel belyser spørsmål knyttet til utfordringer i kommunikasjon med utviklingshemmede i avhørssituasjoner, og spørsmål om rutiner, kompetanse og arbeidsmåter i politiet.

Begrepet kognitive funksjonsnedsettelse spenner over et bredt spekter av ulike funksjonsnedsettelse, skader eller tilstander som varierer betydelig i måten disse arter seg på og kommer til uttrykk hos den enkelte. Dette innebærer at det er ikke noen enkel oppskrift på hvordan strafferettspleien kan lære seg å møte disse personene – det vil variere fra sak til sak. Under gjennomføringen av denne studien har vi søkt å være oppmerksomme på informasjon om hvorvidt det i tillegg kan være andre trekk ved personen, utover kognitive funksjonshemming, som kan spille inn på rettssituasjonen til den enkelte. Eksempelvis kan kjønn og kjønnsidentitet, etnisitet og sosial klassebakgrunn spille inn i måten personene fremstår på i møte med rettspleien. I det innsamlede materialet har vi i liten grad klart å fremskaffe data som belyser dette. I vårt tilbud til oppdragsgiver gjorde vi oppmerksom på at alle spørsmål neppe kunne la seg besvare like grundig.

KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE I STRAFFERETTSPLEIEN

Rettsikkerhet for personer med kognitiv funksjonsnedsettelse har fått økende oppmerksomhet både i folkerettslig og vitenskapelig sammenheng de siste 10-20 årene. Etter 2013 har Norge vært folkerettslig forpliktet til å følge FNs konvensjon om rettighetene til personer med nedsatt funksjonsevne. Dette innebærer en forpliktelse til å styrke domstolenes evne til å forvalte dette ansvaret. Spesielt er artiklene 12 og 13 av betydning, de understreker funksjonshemmedes likeverdige status i møte med rettspleien: Artikkel 12 slår fast prinsippet om likhet for loven og artikkel 13 slår fast at funksjonshemmede har like rett til tilgang til rettspleien på linje med andre borgere.

Mange av de som dømmes for straffbare handlinger, er på sitt vis sårbare mennesker. Dårlig helse (ofte rusproblemer), fattigdom, tilpasningsvansker, kriminalitetsfortid er noe av det som skiller dem i negativ forstand fra andre (Christie, 1982; Friestad og Hansen, 2004). For eksempel har en rekke saker vakt oppsikt i amerikanske medier de siste årene. Richard Lapointe satt 24 år fengslet for drap. Lapointe ble renvasket i 2015 etter at en støttegruppe fikk lagt fram tilstrekkelige bevis for at han var uskyldig. Lapointe tilsto på følgende måte etter å ha blitt konfrontert med falske bevis: *"Hvis bevisene sier at jeg var der og at jeg drepte henne, så gjorde jeg vel det, men jeg kan ikke huske å ha vært der."*

Det er også tidligere lagd flere dokumentarfilmer om slike rettsskandaler. "Brother's Keeper" fra 1992 forteller historien om brødrene Ward som har levd fredelig sammen, men som blir trukket inn i en drapssak der lokalsamfunnet til sist går sammen og stiller støttende opp for brødrene. Mest oppmerksomhet de siste årene har imidlertid dokumentarserien "Making a Murderer" fått. Serien reiser blant annet mange juridiske og sosiale problemstillinger, viser hvordan tradisjonelle avhørsmetoder setter mistenkte i en avmaktssituasjon og viser hvordan kognitiv umodenhet får fatale utslag.

Den amerikanske pastoren Robert Perske (2011) har gjennom en årrekke dokumentert mer enn hundre saker der personer med psykisk utviklingshemming har tilstått og blitt dømt, men siden blitt renvasket. Mange av disse sakene vitner om systemer som tvinger frem svar og der svarene ikke blir utfordret.

I norsk sammenheng er de feilaktige dommene mot Fritz Moen og Åge Vidar Fjell viktige påminnelser og konkrete eksempler på at justisfeil skjer. Fritz Moen (1945-2005) var ikke utviklingshemmet, men døvt. Moen ble dømt i 1978 og 1981 for to seksualdrap begått i Trondheim i årene før. Moen ble idømt 21 års fengsel og sonet mer enn 18 år under svært strenge forhold. Etter at saken ble gjenopptatt ble Moen frikjent før det ene drapet i 2004, og for det andre i 2006, etter sin død. Daværende justisminister ga en uforbeholden unnskyldning for den urett Moen ble utsatt for. Åge Vidar Fjell (1951 –) ble i 1990 dømt til syv års fengsel og ti års sikring for drap på sin tidligere nabo i Telemark. Etter Gjenopptakelseskommisjonens avgjørelse i 2008 ble det konkludert med at det er så stor tvil om vurderingen av Fjells kognitive nivå, at den opprinnelige saken måtte gjenåpnes. I 2009 innstilte statsadvokaten på at Fjell var psykisk utviklingshemmet, og derfor ikke

strafferettslig tilregnelig. Riksadvokaten innstilte på at Fjell skulle frifinnes uten ny hovedforhandling. Fjell hadde sonet dommen ferdig på tidspunktet frifinnelsen kom.⁶

Det skal imidlertid også påpekes her at det norske rettssystemet, herunder politiets avhørsmetoder, avviker vesentlig fra det amerikanske. Det har også skjedd en betydelig endring i avhørsmetodikken politibetjenter lærer opp i de senere år (Riksadvokaten 2012; Rachlew 2009).

HVA ER PROBLEMET?

Hvorfor kan det være problematisk at kognitive funksjonsnedsettelse ikke blir fanget opp i rettsapparatet? For det første finner vi slike saker blant norsk rettshistories skandaler, for eksempel i tilfellet Åge Vidar Fjell. Kunnskap om personer med kognitive vansker og deres møte med straffesaksbehandlingen omfatter grunnleggende rettssikkerhetsspørsmål. For det andre ligger det en del fallgruver til disse sakene som hele straffesakskjeden bør ha kunnskap om.

- En person med lærevansker som er mistenkt i en straffesak vil ofte støtte seg til autoritetspersoner for å løse sine hverdagsproblemer og gi tillit til autoritetspersonen. Dette er ikke enkelt hvis autoritetspersonen er den personen som leder avhør. Ofte leter de etter utveier for å imøtekomme avhørslederens ønsker.
- Det hender at personen gjør hva hun eller han kan for å fremstå som mer kompetent enn hva vedkommende faktisk er. En uvitende avhørsleder kan lett bruke manglende forståelse imot den som avhøres.
- En imøtekommende fasade er ikke alltid det beste. Å være jovial kan lett bli forstått som mangelfull samvittighet eller anger.
- Fordommer mot ordet "utviklingshemming" vekker så sterk motstand hos den mistenkte personen at det blir vanskelig å komme til med nødvendig hjelp (f.eks. språkforenklinger).
- Hukommelsessvikt og selektivt minne forekommer ofte hos personer med lærevansker. Noen kan tildekke manglende hukommelse ved å vise til hva andre har fortalt om en hendelse.
- Manglende dømmekraft og ønske om å bli verdsatt kan medføre at personen "snakker seg inn i saken".
- Manglende kunnskap om rettergang, rettigheter og straffesakskjeden skaper maktesløshet.
- Problemer med finne ord og forstå språk fører lett til at personen stenger av verbalt og blir oppfattet som trassig eller motvillig.
- Dårlig minnespenn og konsentrasjon gjør at personer med lærevansker ofte kan bli distraheret av lyder, eksempelvis fra en vifte eller stemmer fra et annet kontor.
- Impulsive reaksjoner kan lett oppstå i situasjoner hvor det er vanskelig å være rolig og fokusert. Når kriminalitet ofte er resultat av ukontrollerte impulser, er det naturlig å forstå slike reaksjoner som et signal om skyld.

⁶ http://www.gjenopptakelse.no/fileadmin/download/Avgj_20082310.pdf

- Med stort arbeidspress i etterforskningen og en utmattende prosess for den mistenkte, vil personer med lærevansker være mer sårbare for å innrømme forhold de ikke har begått.

KONKRETISERING AV BEGREPET KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE

Med begrepet "personer med kognitive vansker" menes her personer som har en medfødt eller ervervet funksjonsnedsettelse knyttet til hjernens funksjoner og ferdigheter. Kognitive ferdigheter er nødvendige for å utføre både enkle og komplekse oppgaver og betegner prosesser slik som persepsjon, tenkning, læring, problemløsning og oppmerksomhet. Problemer med kognisjon kan eksempelvis gå ut over evnen til å mestre vanlige utfordringer knyttet til jobb, skole og kontakt med andre mennesker (Helsebiblioteket 2013).

Å møte rettspleien med nedsatte hjernefunksjoner kan være en alvorlig utfordring, også for personer som har hjelp og støtte. Rettspleien forutsetter i en viss grad rasjonelt handlende og informerte aktører. I de tilfeller aktørene ikke tilfredsstiller dette kriteriet, synes det å være vanlig praksis i rettspleien å improvisere etter beste evne for å ta hensyn til dette problemet der og da, men uten at dette fører til organisatorisk læring. Slik Gudjonsson og Joyce (2011) har pekt på, er det likevel mange av disse aktørene som kan gjøre rede for seg med litt hjelp, kommunikasjonsstøtte eller andre former for bistand.

Selv om vi anslår at rundt 75 000 nordmenn har kognitiv svikt tilsvarende psykisk utviklingshemming, vil de fleste av disse leve ganske normale liv, uten å komme i kontakt med rettspleien. Likevel vet vi at utviklingshemmede i større grad enn andre borgere har økt risiko for å bli utsatt for ulike former for overgrep (Kermit et al., 2015; Olsen et al., 2016; Handegård og Olsen, 2009). Det er også godt dokumentert at det er en betydelig overrepresentasjon av utviklingshemmede i fengselspopulasjonen (Søndena, 2009). Kognitive vansker fortøner seg som en "usynlig" funksjonsnedsettelse, fordi det i mange tilfeller er snakk om personer som ikke på noen måte er tydelig "merket" gjennom en klar og tydelig diagnose og heller ikke bærer ytre tegn på å leve med en alvorlig funksjonsnedsettelse.

HVA ER PSYKISK UTVIKLINGSCHEMMING?

Som svar på spørsmålet om hva psykisk utviklingshemming er, er det like greit å starte med motspørsmålet "hva er ikke psykisk utviklingshemming?". Psykisk utviklingshemming er ikke noe du har, som grønne øyne eller diabetes. Det er ikke noe du er, som eksempelvis kort, tynn eller vakker. Det er ikke en sykdom, selv om det kan kodes som en medisinsk tilstand. Det er heller ikke en psykisk lidelse, selv om det kan kodes som en (Rapley, 2004). Utviklingshemming beskriver en avvikende fungering, oppstått i utviklingsperioden før fylte 18 år som virker inn på mange livsområder. Avviket er knyttet til en rekke forhold, og diagnosen stiller krav om at dette skal omfatte både intelligens og tilpasning (Emerson et al., 2001; Luckasson et al., 2002).

Intelligens kan kort beskrives som en generell mental kapasitet. Det omfatter evnen til å tenke, planlegge, løse problemer, abstrakt tenkning, forholde seg til sammensatt informasjon, lære raskt og lære fra erfaring. Intelligens blir ofte beskrevet som intelligenskvotient (IQ). Normal IQ for befolkningen er 100 og 95 prosent av befolkningen har en IQ mellom 70 og 130. De resterende 5 prosent er enten over normalt intelligente eller under. For å fylle kriteriene til diagnosen psykisk utviklingshemming må IQ være målt lavere enn 70. Det er viktig å huske at IQ bare er et av flere diagnosekriterier for diagnosen.

Tilpasning omhandler kommunikative, sosiale, praktiske, motoriske og andre atferdsmessige ferdigheter som en person har lært og som han benytter i hverdagen. Tilpasningen er ulik og varierer naturlig nok med forandringer i miljø, erfaringer, kultur og interesser. Svekket tilpasning påvirker evnen til å håndtere en bestemt hendelse. Vanligvis henger tilpasning og intelligens positivt sammen, men noen ganger møter vi personer med stor grad av tilpasning for noen områder, men svært lite på andre.

Hva fører utviklingshemming til for den enkelte? For noen kan det være nærliggende å knytte utviklingshemming til ukloke og uheldige valg. Det er imidlertid noe annet å hevde at personen handler som han gjør på grunn av sin utviklingshemming. Personer med utviklingshemming har lært litt mindre, de kan mindre, de har færre erfaringer sammenlignet med andre personer. De er sårbare for å velge feil, og er også sårbare for at valgene blir overlatt til andre eller at de ikke forholder seg aktivt til det de står i. Sjansen er større for at personer med utviklingshemming blir offer i en seksuell interaksjon og at de unnviker seksuelle kontakter enn at de forgriper seg seksuelt. Det er altså ikke mulig å trekke en slutning mellom utviklingshemming på den ene siden og en handling på den andre.

Mange mennesker med utviklingshemming får omsorgstjenester i sine lokalsamfunn. Dette er tjenester som gjør dem i stand til å leve en leilighet, jobb, økonomi, fritid og sosialt nettverk. Myndighetene har en relativt god oversikt over personer med en utviklingshemming som mottar kommunale tjenester. Per i dag utgjør de 24 000 personer eller 0,4 prosent av befolkningen (Statistisk sentralbyrå iflg NOU 2016:17; Søndena et al., 2010). Kommunene får statlige tilskudd til tjenester for sine utviklingshemmede innbyggere via innrapportering til myndighetene. Vanligvis blir slike tilstander oppdaget tidlig i livet. Mange har medfødte og biologiske avvik der diagnosen er lett gjenkjennelig (for eksempel ved Downs syndrom). Andre blir oppdaget tidlig på helsestasjon eller i barnehage når de viser en markant forsinket utvikling. Gjennom skolealder og ungdomstid er det sjelden at diagnosen stilles, til tross for at mange viser store og sammensatte lærevansker. Dette kan ha ulike forklaringer. Diagnoser som dysleksi eller ADHD blir ofte valgt hvis elevens problemer primært er knyttet til lesing/skriving eller oppmerksomhet/aktivitet, selv om problemene ofte er av en mer generell karakter. Psykisk utviklingshemming gir signal om langsiktige tiltak og begrensede muligheter for et uavhengig liv, et signal som nok sitter litt for langt inne hos velmenende klinikere i pedagogisk psykologisk rådgivningstjenester og spesialisthelsetjenestenes barneavdelinger.

Hva så med de som ikke er diagnostisert utviklingshemmet men likevel har dårlig mental kapasitet (intelligens) og tilpasningsproblemer? Det er gjennomført både nasjonale og internasjonale undersøkelser som viser at disse sannsynligvis utgjør 1-2 prosent av befolkningen (Leonard & Wen, 2002). I Norge tilsvarer det mellom 60 000 til 80 000

personer. Dette er personer som i utgangspunktet greier seg selv, men som er dårlig rustet til å ta hånd om egen økonomi, helse, jobb, vennekreter - og i enkelte tilfeller eget forhold til rus og kriminalitet.

PSYKISK UTVIKLINGSHEMMING OG SÅRBARHET

Frykten for at personer med svake intellektuelle forutsetninger gjør straffbare handlinger har opphav tilbake til den begynnende kriminologien, differensialpsykologien og degenerasjonsteorien 100-150 år tilbake i tid. I en tidsånd der industrialisering og effektivisering sto sentralt, ble det viet stor interesse for å redusere mulige problemer som utviklingshemmede kunne føre med seg. Problemene det handlet om var rusmisbruk, lediggang, prostitusjon og kriminalitet. En storstilt institusjonsbygging fant sted i denne perioden, men ikke i Norge, hvor utviklingshemming ble underordnet det psykiske helsevernet (Søndena, Gudde, & Thomassen, 2014).

Rundt i Europa og USA vokste det fram store institusjoner og tall fra USA viser at antallet institusjonsplasser økte fra 9 000 til nær 70 000 fra 1910-1930. En rådende oppfatning var at tilbøyeligheten til å begå kriminelle handlinger hos disse personene var så høy at institusjonsplassering fremsto som et legitimt forebyggende virkemiddel. Eksempler på dette finner vi i uttalelser fra en av pionerene i intelligensforskningen, Lewis Terman, som i 1913 uttalte *"ingen utelukker intelligensens slagside som bidrag til lyter og kriminalitet ... Ikke alle kriminelle er utviklingshemmede, men alle utviklingshemmede er i det minste potensielt kriminelle"* (Scheerenberger, 1983).

For mange av oss framstår denne historiske epoken som et tilbakeslag for velferdsutviklingen, og negativt ladde begreper som sosialdarwinisme, eugenikk, eutanasi, steriliseringslover og rasehygiene blir ofte knyttet til perioden fra 1900 til 1945. Like fullt ga perioden nye perspektiver i forhold til spørsmålet om kriminalitet og psykisk utviklingshemming. Forskning om sammenheng mellom intelligens og kriminell atferd ble mer nyansert, og deterministiske forståelsesrammer er i dag erstattet av kunnskap om sårbarhet. Forestillingene om en sammenheng mellom lav intelligens og kriminell atferd ser imidlertid ut til å være robust. Det kan virke som om vi fikk et fagpolitisk veiskille for vel tretti år siden da James Ellis og Ruth Luckasson i kraft av å være ledende forskere vendte oppmerksomheten mot personer med utviklingshemming og deres møte med straffesakskjeden. Ellis og Luckasson (1985) utdypet tre problemområder der strafferettspleien trenger oppgradering for å yte utviklingshemmede likeverd.

Tabell 1: Problemer for utviklingshemmede i møte med strafferettspleien (ifølge Ellis og Luckasson, 1985)

Problemområde	Praktiske eksempler på problemene
Kognitive begrensninger	Maskerer sine forståelsesvansker for å fremstå som kompetente Vanskelig med å forstå de ubehagelige og problematiske sidene av strafferettspleien Vanskelig med å forstå rettigheter og plikter (eksempelvis rettigheter i avhør eller ved arrestasjon) Vanskelig med å forstå og følge rettens regler
Manglende tilpasning	Overholder ikke regler og rutiner Brudd på uskrevne regler, f.eks. dårlig hygiene Tar ikke til motmæle
Dårlig sosial forståelse	Lett for å "please", økt sårbarhet ved avhør Oppfatter politi og påtalemyndighet som beskyttende parter Sårbar for manipulering og å bli gjort til offer Kan søke seg ut av konflikter med aggresjon

Flere av de problemene som Ellis og Luckasson tar opp, slik som problemer med å forstå systemet, vansker med å ta til motmæle og sårbarhet for manipulering er trekk som vi vil komme nærmere tilbake til i drøftingskapitlene.

STRAFFERETTSPLEIEN OG KOGNITIVE FUNKSJONSNEDSETTELSE

Norsk straffelov skiller mellom tilregnelige og ikke tilregnelige lovbyggere. Når det gjelder kravet til tilregnelighet for å kunne bli straffet, fremgår det av straffeloven § 20, 1. ledd, bokstav c at personer som er psykisk utviklingshemmet i høy grad ikke anses som tilregnelig. Tilregnelighet er et tvingende vilkår for å kunne straffe en lovbyggere.

Retten kan i den enkelte sak konkludere med at gjerningsmannen ikke var tilregnelig på gjerningstidspunktet på grunn av psykisk utviklingshemming i høy grad. Vedkommende er funnet å ha en IQ lavere enn 55 og kan da ikke straffes.⁷ Alternativet blir da særreaksjonsdom til tvungen omsorg. Når det gjelder personer med lett grad av psykisk utviklingshemming (IQ 55 – IQ 75)⁸ åpner straffeloven § 80 bokstav g for at det kan anvendes en mildere straffart, og at straffen kan nedsettes under en eventuelt særskilt minstestraft. Straffeloven § 78 bokstav d åpner også for at slike forhold kan tillegges formildende vekt ved straffeutmålingen innenfor de ordinære strafferammer. Et stort antall personer med lett

⁷ Den veiledende grense er satt til IQ på 55, jf NOU 1990:5 kapittel VII., 3.1.3 s. 52-53 og Ot.prp. nr. 87 (1993-94) kap. 5.3.2.4 s. 28-29, samt Rt. 1993 s. 487.

⁸ Fra NOU 1974: 17 *Strafferettslig utilregnelighet og strafferettslige særreaksjoner* blir det med bakgrunn i datidens klassifikasjonsbestemmelser vedtatt at grensen for lett utviklingshemming (debilitet) sto ved IQ 56-75. Straffeloven forholder seg fortsatt til denne definisjonen selv om diagnosekriteriene er endret til IQ 50-70 (ICD-10). Bestemmelsene kan medføre at mange personer kan vurderes å ha en utviklingshemming i spørsmålet om straffeutmåling men ikke ha noen diagnose som gir sivile rettigheter.

grad av utviklingshemming blir imidlertid ikke identifisert i rettsapparatet og blir heller ikke vurdert i forhold til § 80. For de personene som blir vurdert etter § 80, vet vi lite om hvorvidt de blir gitt redusert straff eller alternativ soning.

Innledningsvis i straffesaken finnes eksempler på at utviklingshemmede gir sin fulle tilståelse. De kjenner ikke sine rettigheter, forstår lite av den informasjonen de blir gitt, og av frykt og skam gir de raskt etter i en avhørssituasjon. I faglig sammenheng oppfatter vi suggestibilitet (påvirkbarhet) som en mulig feilkilde under politiavhøret, og forskningen er tydelig på at utviklingshemmede er betydelig mer suggestible enn andre. De gir lettere etter for autoritetspress, er servile og medgjørlike. For politiet er det derfor viktig at kunnskap om utviklingshemming og identifisering av slik sårbarhet er kjent. Det samme vil gjelde for de aktørgrupper som står for den etterfølgende saksbehandlingen; påtalemakten og domstolene.

2 METODISK TILNÆRMING

SAMARBEID MED SENTRALE AKTØRER I FELTET

Hva slags metodisk design man velger er i høy grad styrt av hvilke problemstillinger man er mest opptatt å besvare. I dette prosjektet er problemstillingene spisset mot å kartlegge og avdekke områder som bør forbedres eller styrkes. Et godt design skal ha en plan for hvordan man best mulig sikrer kvalifisert kunnskap, og denne kunnskapen skal presenteres slik at den blir tilgjengelig for andre, ofte forskere som er opptatt av samme tema og som skal ha muligheten til kritisk å etterprøve hva man har gjort. Ofte stopper forskerens tenking rundt design og formidling her. Det er lang akademisk tradisjon for å tenke at kunnskap ikke er noe man trenger å kvalifisere ytterligere så lenge den er sunn og oppnådd gjennom godt vitenskapelig arbeid.

Den opprinnelige prosjektbeskrivelsen for prosjektet som presenteres her ble utformet av Terje Olsen og Patrick Kermit. Gjennom det siste tiåret har disse to (delvis i samarbeid med Odd Morten Mjøen) gjennomført flere prosjekter som har hatt fokus på funksjonshemming, strafferett og rettsikkerhet. I arbeidet med prosjektbeskrivelsen som ligger til grunn for denne studien foretok Olsen og Kermit en gjennomgang av de forskningsdesign deres tidligere studier hadde benyttet (Kermit et al., 2011; Olsen et al., 2011; Olsen og Kermit 2014; Olsen et al 2016).

Felles for alle disse studiene var at de forutsatte det tradisjonelle skillet mellom forskere og "praksisfeltet". Med en slik tilnærming ser en gjerne forskeren som en kompetent vitenskapsperson med teoretisk (og eventuelt noe praktisk) kunnskap om "praksisfeltet". Praksisfeltet er samlebetegnelsen for virksomheten eller fenomenet forskeren skal studere. Menneskene som driver virksomheter på praksisfeltet er viktige for forskeren fordi de kan informere, fortelle eller vise frem sin virksomhet enten ved å samtykke til for eksempel å være informanter i et intervju eller ved å samtykke til at forskeren kan komme og observere det de holder på med.

I planleggingen av dette prosjektet ble denne tradisjonelle tilnærmingen til praksisfeltet forkastet. Dette bunnet ikke i at tilnærmingen i seg selv er problematisk, men først og fremst i betraktninger rundt anvendbarhet og relevans. I de tidligere prosjektene nevnt over opplever vi som forskere at vi har levert innspill til straffesakskjeden om hvordan den fungerer og oppleves av ulike aktører. Samtidig erkjenner vi at disse prosjektene i liten grad har fanget oppmerksomhet hos de som jobber innen straffesakskjeden, og i enda mindre grad ledet til praksisendringer.

Kermit har i andre sammenhenger høstet gode erfaringer med prosjektdesign hvor fagpersoner fra Statped som arbeider innen det såkalte praksisfeltet har blitt innlemmet i forskergruppen, ikke som informant eller døråpner til praksisfeltet, men som fullverdig medlem i forskergruppen (Kermit et al. 2014; Haugen et al., 2015; Kittelsaa et al., 2015). Erfaringene fra disse prosjektene er at forskningsspørsmålenes treffsikkerhet og relevansen av analysen høynes når forskergruppen får tilført spisskomptanse på praksisfeltet. I designet for studien som presenteres her ble det dermed innarbeidet en målsetning om at

forskergruppen skulle styrkes med medlemmer som til daglig har sitt virke i straffesakskjeden. Ved dette har vi ønsket å

- Øke treffsikkerheten i de undersøkelsene som er blitt gjennomført
- Øke sjansen for at prosjektets undersøkelser og resultater oppleves relevante for de som resultatene angår
- Øke sjansen for at prosjektets resultater gjøres kjent for de som resultatene angår

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir) ga som oppdragsgiver sin tilslutning til dette designet, og har også gjennom prosjektperioden bidratt til å knytte kontakt med Politidirektoratet, Domstoladministrasjonen og Riksadvokaten. Tidlig i prosjektfasen ble det gjennomført et dagsseminar med deltakere fra Politidirektoratet og Domstoladministrasjonen, senere ble et lignende møte gjennomført med deltakere fra Riksadvokaten. Temaet for disse møtene var å presentere prosjektet og invitere til samarbeid som skissert over. Det ble understreket at designet ikke forutsatte en, og bare en, måte å knytte seg til forskergruppen på, men at prosjektlederne ville legge opp til gjensidig forpliktende samarbeidsformer der det å gå inn i forskergruppen som medlem var én mulighet, men hvor det også var mulig å innta en mellomposisjon som aktivt medlem i en mer utvidet referansegruppe.

Rent formelt er det en risiko ved dette designet fordi den typen samarbeid det legges opp til lett kan viske ut det viktige skillet mellom de som er forskere og de som på grunn av sin yrkesposisjon er døråpnere til praksisfeltet. Det er forskningsetisk tvilsomt å blande rollene som forsker og døråpner, noe som er en kjent problemstilling for eksempel i medisinsk forskning der det er kort vei mellom behandling og forskning. Denne risikoen har man vært oppmerksom på i dette prosjektet helt fra starten, og hensynet til roller har vært med på å avgjøre graden av deltakelse for de ulike aktørene.

Fra Domstoladministrasjonen har Robert Envik gått inn i forskergruppen og særlig arbeidet med rekruttering til, og gjennomføring av, de kvalitative undersøkelsene, samt design og gjennomføring av den nasjonale spørreundersøkelsen. Envik har som del av forskergruppen analysert undersøkelsenes resultater og er medforfatter av denne rapporten. Deltakerne fra politiet og Riksadvokaten ønsket roller som ikke innebar å gå inn i forskergruppen, men disse har like fullt ytt bistand i designet av nasjonal spørreundersøkelse, rekruttering av informanter og deltakelse på felles analyseseminar under slutføringen av prosjektet.

Å prøve ut disse samarbeidsformene har vært en viktig motivasjon for å gjennomføre hele dette prosjektet, og den foreløpige evalueringen er at gjensidig forpliktende involvering av de ulike partene har bidratt til å styrke prosjektet i gjennomføringsfasen og høynet kvaliteten på undersøkelsene. Når denne rapporten skrives gjenstår det å se hvordan dette samarbeide vil påvirke formidlingen av resultatene, men forskergruppen ser for seg at den delen av formidlingen som foregår gjennom seminarer og forelesninger vil ha styrkede forutsetninger for å nå målgruppene på grunn av måte samarbeidsrelasjonene er etablert på.

GJENNOMFØRING AV NASJONAL SPØRREUNDERSØKELSE

Vi har gjennomført en landsomfattende spørreundersøkelse rettet til ulike aktører innenfor strafferettspleien. Målet med denne var å undersøke en rekke spørsmål knyttet til hvilke erfaringer og holdninger rettspleiens aktører har når det gjelder å møte personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Spørreundersøkelsen har blitt gjennomført som en elektronisk survey med bruk av tjenesten Questback. Spørsmålene ble satt opp med utgangspunkt i de problemstillinger som ligger til grunn for studien.

Vi har hatt stor nytte av samarbeidet med Politidirektoratet, Domstoladministrasjonen og Riksadvokaten i utforming og gjennomføring av spørreundersøkelsen. Våre kontaktpersoner fra alle de tre instanser har gitt omfattende kommentarer og innspill i flere runder, slik at spørsmål og svaralternativer er justert og presisert. Da alle til slutt var enige om at de sentrale tingene var dekket på adekvat måte, ble undersøkelsen distribuert via epost inneholdende en link til spørreundersøkelsen.

Undersøkelsen besto av 34 spørsmål. Enkelt av spørsmålene var relativt omfattende. Alt i alt er likevel dette en enkel og kortfattet spørreundersøkelse. Spørreskjemaet dekket disse temaene:

- Erfaring og omfang av kontakt med kognitive funksjonsnedsettelse
- Utbredelse av ulike former for tilrettelegging og tilpasninger
- Lokalisering av særlig kritiske ledd i strafferettsprosessen med hensyn til å fange opp kognitive funksjonsnedsettelse
- Oppmerksomhet om kognitive funksjonsnedsettelse i hverdagen
- Bruken av kartlegginger/rutiner for å avdekke kognitive funksjonsnedsettelse
- Vurdering av særlig effektive/gode arbeidsmåter på området
- Vurdering av omfang, hyppighet og typer av straffesaker
- Vurdering av strafferettspleiens evne til å tilrettelegge
- Utbredelse av lyd-/bildeopptak og rutiner for tilrettelagte avhør

Det var et viktig hensyn at spørreskjemaet skulle være kortfattet og sentrert om de viktigste spørsmålene, slik at vi kunne få flest mulig svar.

Fra Domstoladministrasjonen ble link distribuert direkte til alle tingrettsdommere, lagdommere og dommerfullmektiger i hele landet. Riksadvokaten distribuerte linken til samtlige av landets statsadvokatembeter, samt til Økokrim. Politidirektoratet distribuerte undersøkelsen til alle ansatte i fire politidistrikt, etter nærmere dialog med oss for å sikre en viss geografisk spredning.

Spørreundersøkelsen ble åpnet den 10. oktober 2017, og eposter med link ble sendt ut de nærmeste påfølgende dager. Det ble sendt ut én påminnelse fra hver av de tre instansene i andre uke i november. Undersøkelsen ble lukket i utgangen av november. Dette gir en total svartid på 1,5 måneder. Da undersøkelsen ble tatt ned fra nettet, hadde vi mottatt 389 svar. I gjennomgangen av datafilen ble ett svar luket bort på grunn av svært lite utfylt svar. Det totale antallet respondenter endte dermed på 388. Resultater fra spørreundersøkelsen er bearbeidet og analysert i SPSS.

Vi vurderer 388 respondenter som et tilfredsstillende resultat, tatt i betraktning at utviklingshemming og kognitive funksjonsnedsettelse trolig må kunne sies å være et tema med begrenset oppmerksomhet innen strafferettspleien. En ulempe med at det sende ut en link, og at vi ikke har epostlister som vi selv sender til, er at vi ikke har mulighet til å purre på potensielle respondenter direkte. Det kunne selvsagt vært en fordel i dette tilfellet. Samtidig bør det være en erkjennelse av at når det er myndighetsorganet som selv har distribuert ut til sine underavdelinger og ansatte, er dette etter alt å dømme den mest hensiktsmessige måten å få inn besvarelser på.

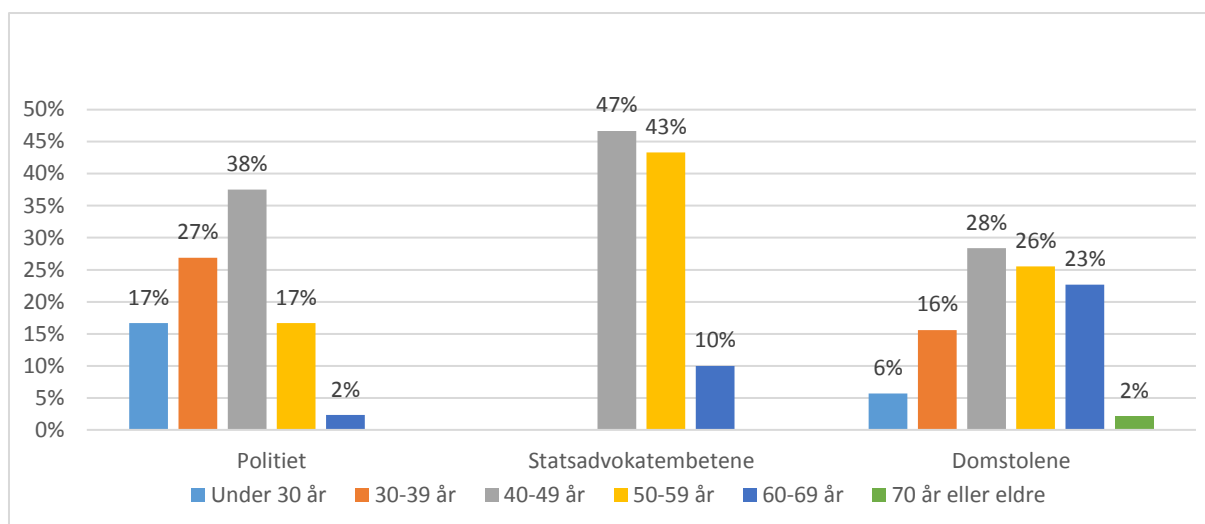
Tabell 2: Potensielle og faktiske respondenter, fordelt etter hvilket område av rettspleien de arbeider

	Potensielle respondenter	Faktisk antall respondenter
Politiet (politi operativ tjeneste, politietterforskere, politijurister, fire politidistrikter)	2 500	216
Domstolene (tingrettsdommere, dommerfullmektiger, lagrettsdommere, alle regioner)	670	142
Statsadvokatembetene (statsadvokater i alle regionale embeter)	94	30

Domstoladministrasjonen og statsadvokatembetene distribuerte link til undersøkelsen til samtlige av de ansatte i fagstillinger i alle sine regioner. Politiet distribuerte undersøkelsen til alle ansatte i operative tjenester, politietterforskere og jurister i fire av politidistriktene. Som vi ser av oversikten over, er det varierende oppslutning innenfor de ulike myndighetsområdene. Den prosentvis høyeste oppslutningen finner vi hos statsadvokatene, der nær 1/3 av alle potensielle respondenter har besvart spørreskjemaet. Blant dommere og dommerfullmektiger har 1/5 besvart. Den høyeste antall svar har kommet fra ulike stillingskategorier i politiet. Skjemaet ble distribuert til et høyt antall personer i politiet, er det likevel politiet som har lavest svarprosent med 8,5.

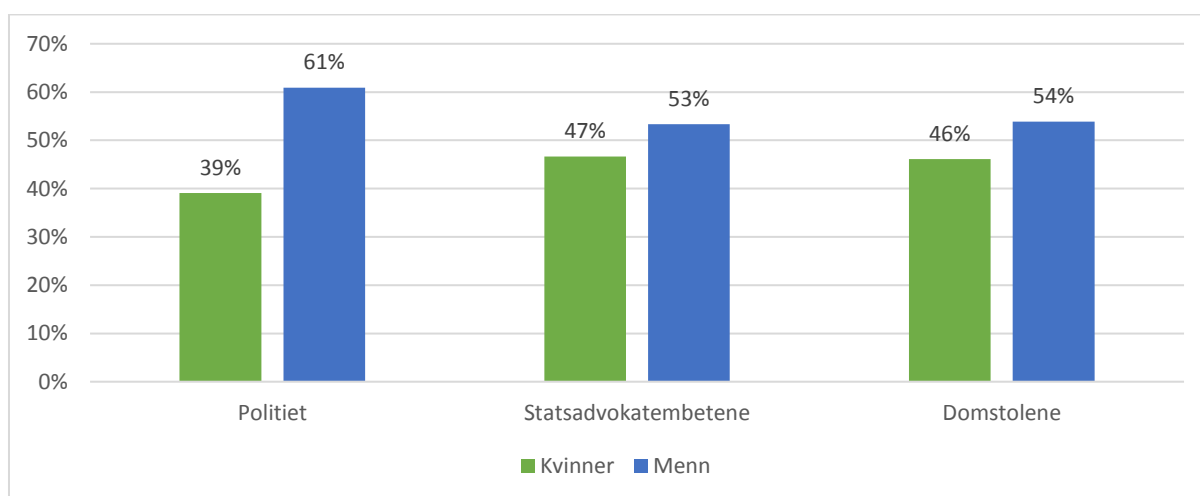
Som det fremgår av oversikten er det naturlig et betydelig høyere antall respondenter fra politiet som har besvart spørsmålene, sett i forhold til antallet respondenter fra domstolene og statsadvokatembetene. I de videre bearbeidingene har vi imidlertid skilt svarfordelingen innen de tre hovedgruppene og sammenligner fordelingen i prosent. På denne måten blir ikke et mindre antall respondenter fra statsadvokatene "overdøvet" av et langt høyere antall respondenter fra politiet.

Det er flere grunner til å anta at det kan være en viss skjevhet i hvem som har svart. Trolig vil de som har en viss erfaring med temaet, eller på andre måter forståelse eller forkunnskap om det, være mer motivert og ha lettere for å klikke seg inn på linken som ble sendt ut. De tre yrkeskategoriene spørreundersøkelsen henvender seg til, preges alle av høyt tempo og stor grad av selvstendig ansvar i yrkesrollen. Hvis eposten med oppfordring om å besvare undersøkelsen kom på et tidspunkt som var ubeleilig, er det en viss sannsynlighet for at henvendelsen ble sett bort fra. Vi vet altså lite om selvseleksjonen av respondentene.

Figur 1: Figur: Aldersfordeling blant respondentene, fordelt på tjenesteområder (N=388)

Når vi ser på aldersfordelingen i utvalget, virker den rimelig. En mulig hypotese kunne være at det er spesielt de yngre, med mer teoretisk utdanning, som i større grad vil være opptatt av denne type spørsmål. En annen hypotese kunne være at det først og fremst er godt voksne profesjonsutøvere som har svart, det vil si de som gjennom egne erfaringer har sett at det er rettssikkerhetsmessige problemer knyttet til hvordan strafferettspleien møter personer med kognitive funksjonsnedsettelse.

Figur 2: Kjønnfordeling blant respondentene, fordelt på tjenesteområder (N=388)

Fra domstolene er fordelingen mellom kvinner og menn i vårt utvalg helt sammenfallende med kjønnfordelingen blant dommerfullmektiger, tingrett-, og lagrettsdommere.⁹ Fra statsadvokatembetene, hvor andelen ansatte kvinner er høyere enn menn (62 mot 38 prosent), er svarandelen i vår undersøkelse likevel høyest blant mennene (53 prosent i vår undersøkelse).¹⁰ I politiet utgjør andelen kvinner utgjør 45 prosent.¹¹ Det innebærer at

⁹ Domstoladministrasjonen: Domstolene i Norge 2016.

¹⁰ Riksadvokatens årsrapport 2017.

¹¹ Politiets årsrapport 2016.

kvinnene i etaten i litt lavere grad enn menn har besvart vår undersøkelse (39 prosent). Noe ytterligere grunnlag for å vurdere den relative vekten av disse to hypotesene og hvordan de har slått ut i svarfordelingene, har vi imidlertid ikke. Vi må nøye oss med å si at vi har 388 svar fra de aktuelle etatene, men at svarene nok ikke fullt ut er statistisk representative eller gjenspeiler hele bredden av synspunkter i de undersøkte etatene.

Kapittel 3 inneholder en nærmere gjennomgang av redegjørelse for resultater fra spørreundersøkelsen.

KVALITATIVE INTERVJUER MED PROFESJONSAKTØRER

I tillegg til den landsomfattende spørreundersøkelsen har vi gjennomført en serie med åpne kvalitative intervjuer med fagfolk innenfor de ulike deler av strafferettspleien, fagpersoner som på ulike måter har omfattende erfaringer og kunnskap relatert til det temaet vi belyser i denne studien. Disse intervjuene har pågått parallelt med gjennomføringen av den kvantitative studien, og har delvis bestått av fokusgruppeintervjuer, gruppeintervjuer og enkeltintervjuer. Fokusgruppeintervjuene har blitt tilrettelagt av forskeren i teamet som har fast stilling i Domstoladministrasjonen, og har blitt gjennomført av flere medlemmer av teamet. Gruppeintervjuer og personlige intervjuer har delvis blitt gjennomført av to av forskere sammen, og delvis som en-til-en-intervjuer. To intervjuer er gjennomført som telefonintervjuer. Til sammen (fokusgruppeintervjuer og enkeltintervjuer) er det gjennomført intervjuer med:

3 tingrettsdommere
1 dommerfullmektig
1 statsadvokat
3 politietterforskere
2 politietterforskere med spesialistkompetanse
4 politijurister
4 forsvars- og bistandsadvokater
2 rådgivere ved Statens barnehus

Fokusgruppeintervjuene har hatt preg av å være relativt løst styrte samtaler mellom høyt kompetente fagpersoner om et oppgitt emne. Gruppeintervjuer og enkeltintervjuer har hatt preg av noe mer forskerstyrte samtaler om temaet. I starten av prosjektet ble det utarbeidet en enkel intervjuguide, som underveis har fungert som en relativt fleksibel sjekkliste på temaer vi har ønsket å ta opp med informantene.

Intervjuguiden dekket disse temaene:

- Informantenes egne erfaringer med målgruppen
- Vurdering av hvor ofte de møter personer med kognitive funksjonsnedsettelse i sin yrkeshverdag
- Erfaringer med å innhente av kunnskap om diagnoser, versus håndtering av en mistanke/følelse av at personen ikke forstår
- Vurdering av ivaretagelse av hensyn i ulike saker som omfatter personer med kognitive funksjonsnedsettelse

- Vurderinger knyttet til straffesakskjedens følsomhet/oppmerksomhet for at personer de møter kan ha kognitive funksjonsnedsettelse
- Ulike hensyn og tiltak som kan styrke målgruppens situasjon i strafferettspleien
- Vurderinger av hvordan dagens strafferettspleie ivaretar hensynet til rettssikkerhet for målgruppen

De lengste av intervjuene varte rundt to timer (fokusgruppeintervjuene), mens de øvrige varte i ca halvannen time. Av samtlige intervjuer er det gjort lydopptak, som har blitt transkribert, samlet og behandlet videre i analyseprogrammet Nvivo. Intervjuene har blitt gjennomført i Oslo, Trondheim, Bodø og Tromsø i 2017 og 2018.

3 RESULTATER FRA SPØRREUNDERSØKELSE

I dette kapitlet presenterer vi resultater fra spørreundersøkelsen rettet til profesjonsaktørene innen politiet, riksadvokaten og domstolene. Delvis presenterer vi dette som fordelinger for disse tre hovedkategoriene, og delvis ser vi spesifikt på hvordan svarene fordeler seg innad blant de fire hovedgrupperingene innad i politiet (politi i operativ tjeneste, politietterforskere, politijurister, politi med kombinasjon av operativ tjeneste og straffesak). Siden dette er den første undersøkelsen som er gjort av disse forholdene noen gang, har vi få andre data å sammenligne resultatene med.

Tabell 3. Kjennetegn ved respondentene.

		Antall (N=388)	Prosent
Kjønn	Kvinner	163	42
	Menn	223	58
Alder	Under 30 år	44	11
	30-39 år	80	21
	40-49 år	135	35
	50-59 år	85	22
	60-69 år	40	10
	70 år og eldre	3	1
Arbeidssted / tjenestested	Storby	162	43
	Mindre by	149	39
	Distrikt	68	18
Landsdel	Østlandet	184	48
	Vestlandet	87	22
	Sørlandet	9	2
	Midt-Norge	65	17
	Nord-Norge	41	11
Område av rettspleien	Politiet	216	56
	Statsadvokatembetene	30	8
	Domstolene	142	36
Type stilling	Politi i operativ tjeneste	71	18
	Politietterforsker	81	21
	Politijurist	16	4
	Politi med kombinasjon av operativ tjeneste og straffesaksportefølje	32	8
	Statsadvokat	30	8
	Dommer i tingretten	85	22
	Dommerfullmektig	30	8
	Dommer i lagmannsretten	23	6
	Annet	19	5
Utdanning	Etatsutdanning	47	12
	Treårig høyskoleutdanning	144	37
	Mastergrad / embetsstudium	189	49
	Dr.grad	2	1
	Annet	5	1

DEFINISJON I SPØRRESKJEMAET

For å forklare respondentene hvilke typer tilstander og funksjonsnedsettelse vi ønsket opplysninger om, beskrev vi dette nærmere på forskjellige steder i undersøkelsen. I introduksjonen til spørreskjemaet ble kognitiv funksjonsnedsettelse forklart som "eksempelvis psykisk utviklingshemming, demens eller autismeforstyrrelser".

Litt lenger ut i undersøkelsen, der vi kommer til de konkrete spørsmålene om informantenes erfaringer er dette konkretisert noe mer:

"Nedenfor vil vi stille noen deg noen spørsmål om hvordan du gjennom dine arbeidsoppgaver kommer i kontakt med personer med kognitive funksjonsnedsettelse, og hvordan man ved ditt tjenestested eventuelt oppdager, håndterer og følger opp personer med slike tilstander. Med kognitiv funksjonsnedsettelse mener vi en generell umodenhet som gir seg utslag i svake sosiale, språklige og/eller dagligdagse ferdigheter. Funksjonsnedsettelsen kan gi betydelige forståelsesvansker. Det handler for eksempel om psykisk utviklingshemming og tilstander som grenser opp mot psykisk utviklingshemming, autisme og demenslidelser. Dette er tilstander som kan gi atferdsavvik, misforståelser, naivitet og økt usikkerhet i møte med rettspleien."

Dette er en relativt omfattende forklaring, spesielt tatt i betraktning at dette er ment å være en relativt enkel spørreundersøkelse. Teksten ble gjennomgått i flere runder i forskerteamet og med våre kontaktpersoner fra etatene, for å sikre en så rett – og samtidig så lettfattelig – beskrivelse som overhodet mulig. Slik det fremgår av innledningsteksten, har det nettopp vært et poeng at forskerne ikke på forhånd etablerte et skille mellom diagnoser og mer uklare tilstander som respondentene forstår som å tilhøre det vi er ute etter. Lengre ut i spørreskjemaet introduseres et slik skille (spørsmål om helsetilstand, medisinsk utredning, mv).

ERFARING MED SAKER SOM OMHANDLER PERSONER MED KOGNITIV FUNKSJONSNEDESETTELSE

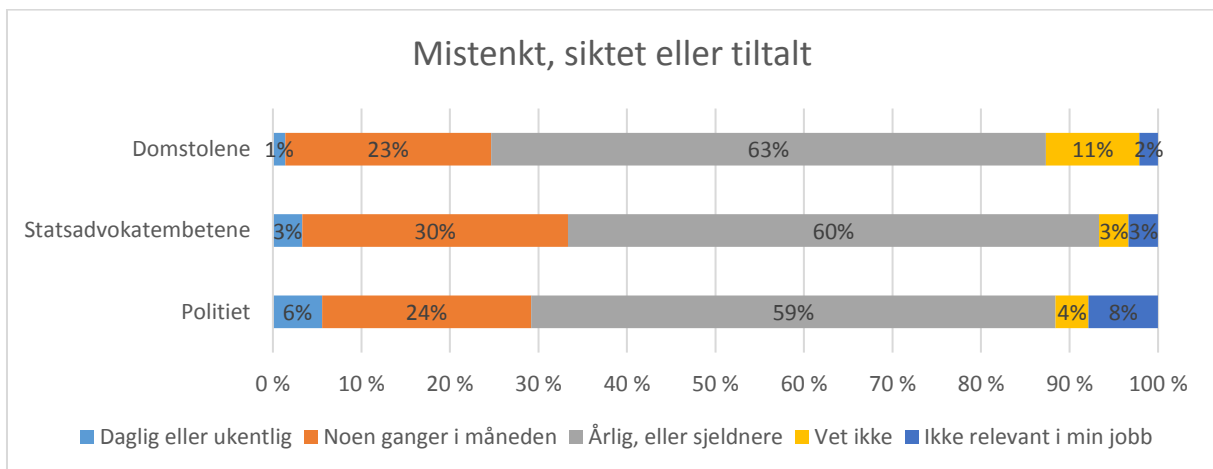
Det første spørsmålet vårt gjaldt hvor ofte respondentene hadde møtt personer med kognitive funksjonsnedsettelse i ulike roller i virke i rettspleien, med svaralternativene "Daglig eller ukentlig", "Noen ganger i måneden", "Årlig eller sjeldnere", samt "Vet ikke" og "Ikke relevant".

Tabell 4. Andel med erfaringer med målgruppen, på tvers av kategoriene mistenkt, siktet, fornærmet eller vitner og på tvers av yrkeskategorier.

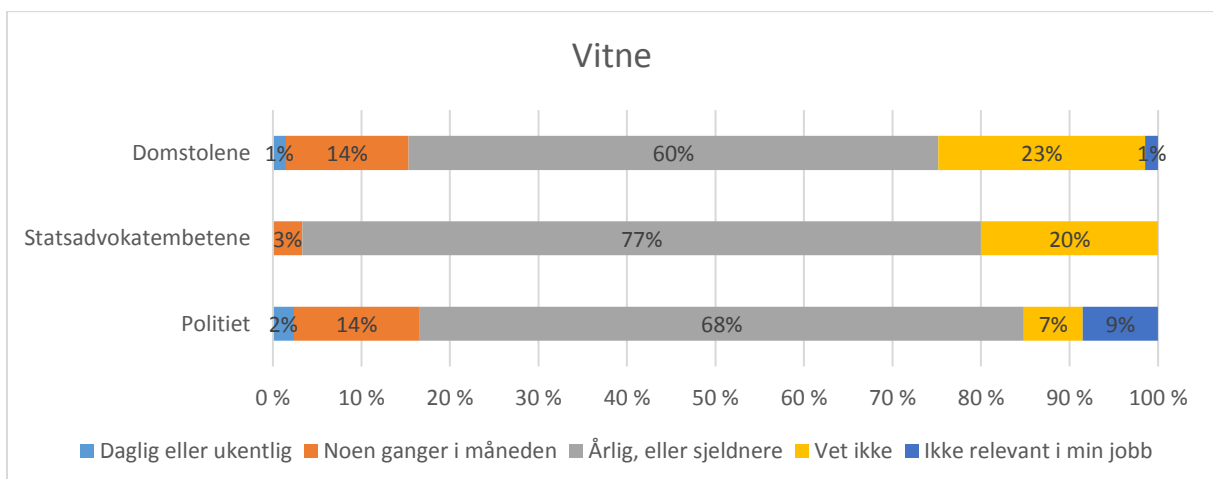
	Antall	Prosent
Årlig eller sjeldnere	263	68
Noen ganger i måneden eller oftere	108	28
Ikke relevant	17	4
Total	388	100

Tabell over viser andelen av alle respondenter, samlet for alle etatene, som oppgir hyppig erfaring med å håndtere saker som inkluderer personer med kognitive funksjonsnedsettelser. 28 prosent av alle respondentene oppgir at de håndterer slike saker noen ganger i måneden eller oftere. Vi har lite grunnlag for å vurdere om dette er et "rimelig" nivå. Det er uansett grunn til å understreke at når respondenter svarer bekreftende på dette spørsmålet, gjelder det saker hvor kognitiv funksjonsnedsettelse er kjent eller kommer frem gjennom sakens gang. Som nevnt innledningsvis, finnes det også tilfeller hvor slike opplysninger "går under radaren".

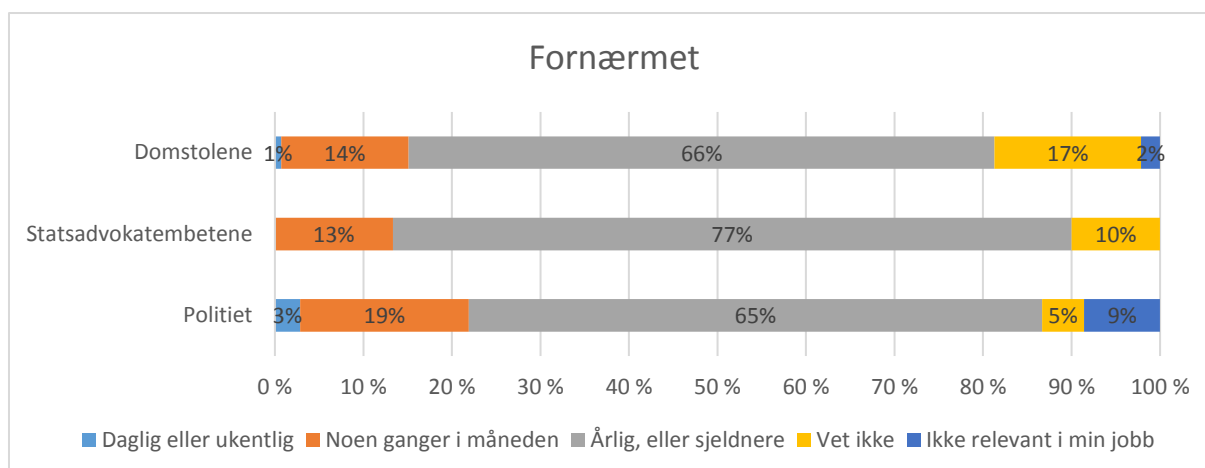
Når vi ser nærmere på hvordan tallene fordeler seg på status i saken og de tre etatene, ser vi at det er sammenfallende mønstre, men også noen interessante forskjeller i materialet.

Figur 3: I din arbeidshverdag: Anslagsvis hvor ofte håndterer du straffesaker hvor personer med kognitiv funksjonsnedsettelse er mistenkt, siktet eller tiltalt? (N=388)

Figur 4: I din arbeidshverdag: Anslagsvis hvor ofte håndterer du straffesaker hvor personer med kognitiv funksjonsnedsettelse er vitne? (N=388)

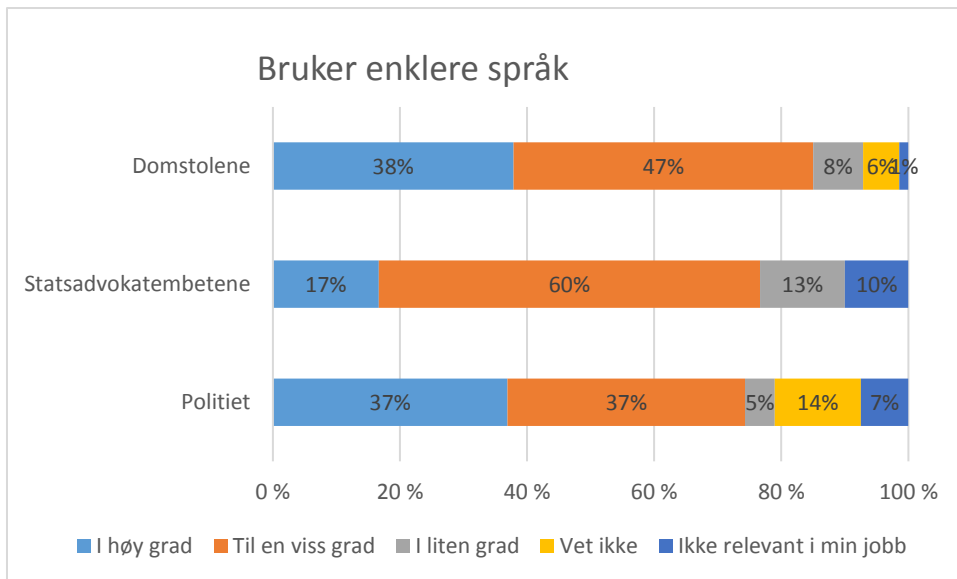

Figur 5. I din arbeidshverdag: Anslagsvis hvor ofte håndterer du straffesaker hvor personer med kognitiv funksjonsnedsettelse er fornærmet? (N=388)

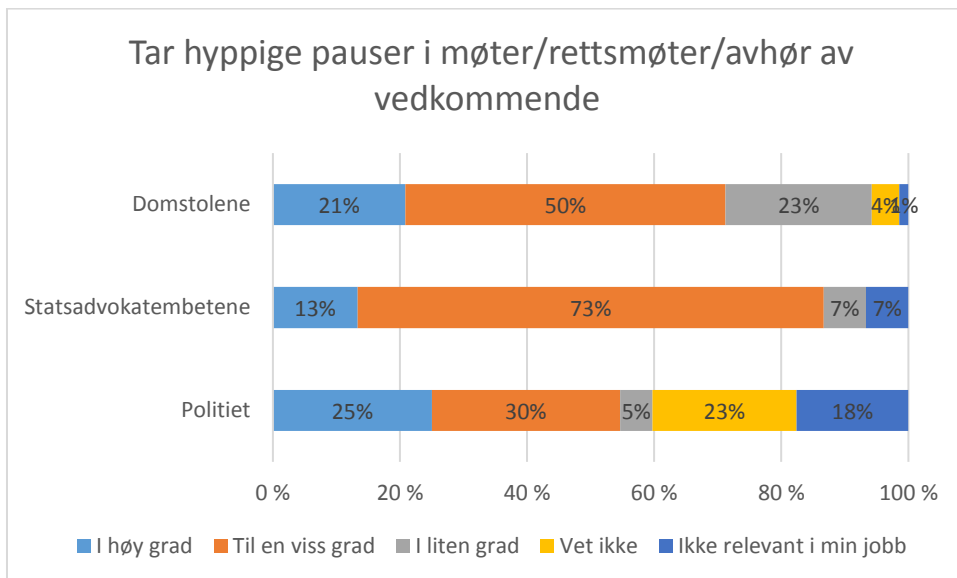
For alle de tre etatene gjelder at man oppgir hyppigst kontakt i saker der personen mistenkt, siktet eller tiltalt (figur 3), dernest i saker der personer har status som fornærmet (figur 5) og laves i saker der personer med kognitiv funksjonsnedsettelse er vitne (figur 4). Det er ansatte statsadvokatembetene som oppgir hyppigs kontakt (33 prosent) med personer med kognitive funksjonsnedsettelse som mistenkt, siktet eller tiltalt (figur 3). Når det gjelder vitner eller fornærmede med kognitive funksjonsnedsettelse (figur 4 og 5), er politiet som oppgir høyest kontakt (henholdsvis 16 og 21 prosent). Dette er en ikke helt uventet fordeling, ettersom statsadvokatene primært møter disse personene som siktede eller tiltalte i straffesaker, mens politiet i større grad vil møte vitner og fornærmede i forbindelse med ordinært politiarbeid, avhør og etterforskning. Det er selvsagt ingen vanntette skott her, men den tendensen som finnes i materialet virker gjenkjennelig tatt i betraktning aktørenes ulike funksjoner.

TILPASNINGER OG TILRETTELEGGING I HVERDAGEN

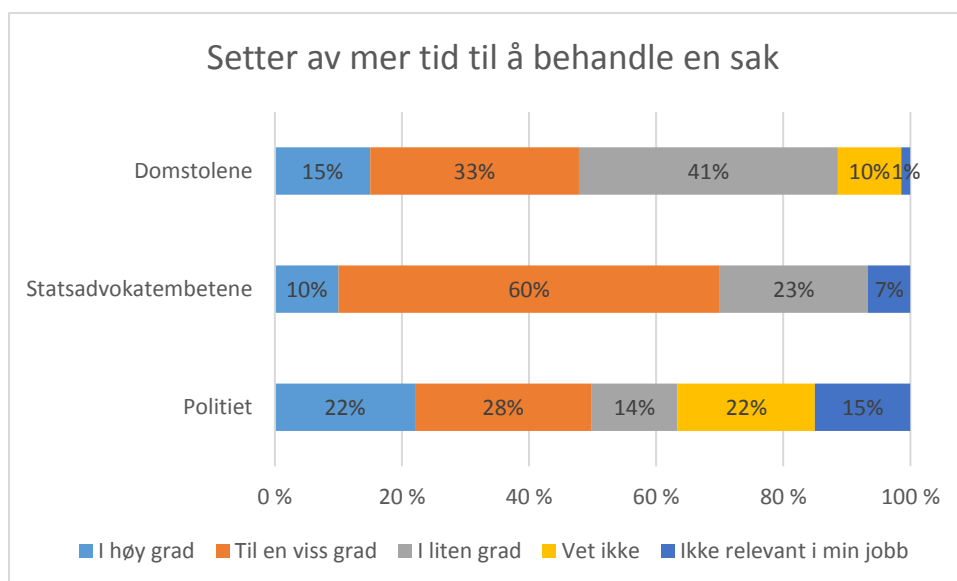
Vi har søkt å belyse hvordan dagens praksis er når det gjelder å legge til rette for målgruppen for denne studien. Det kan eksempelvis dreie seg om måter å kommunisere på, måter å støtte opp under kommunikasjonen eller skaffe hjelp eller støtte i forbindelse med forklaringer. Vi har stilt respondentene til sammen ni spørsmål knyttet til ulike måter å tilpasse eller legge til rette, slik at kommunikasjonen med den som forklarer seg eller avhøres blir hensiktsmessig. Nedenfor gjengir vi svarfordelingen på disse spørsmålene, for de tre etatene. Disse spørsmålene gjelder primært de praktiske, hverdagslige tilretteleggingene som profesjonsaktører benytter i sin yrkesutøvelse. Når det gjelder de mer spesialiserte prosedyrene som finnes i lovverket rettet spesifikt mot personer som stiller særlig svakt i møte med strafferettspleien, slik som tilrettelagte avhør, behandles dette separat.

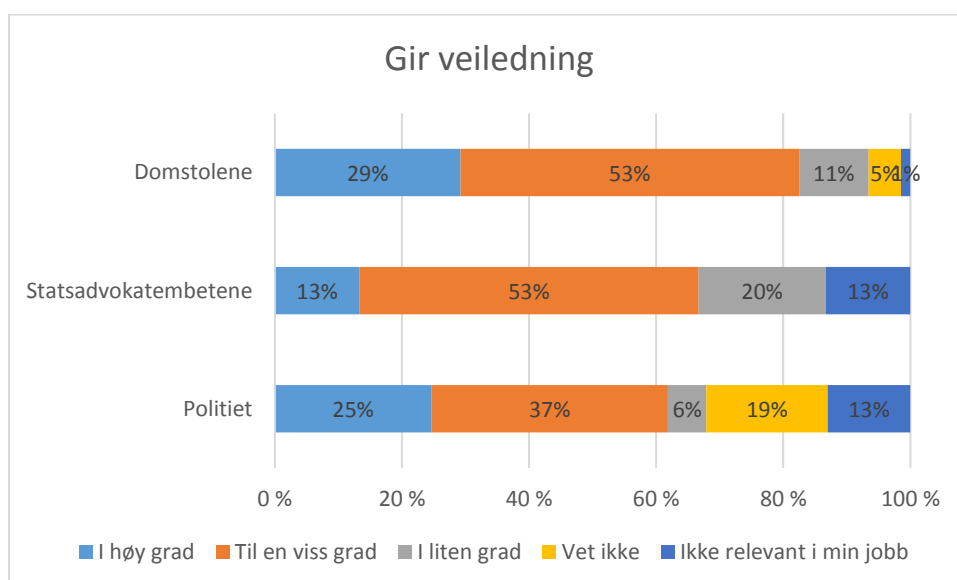
Figur 6. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene? Bruker enklere språk. (N=384)

Figur 7. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene? Tar hyppige pauser i møter/rettsmøter/avhør av vedkommende. (N=384)

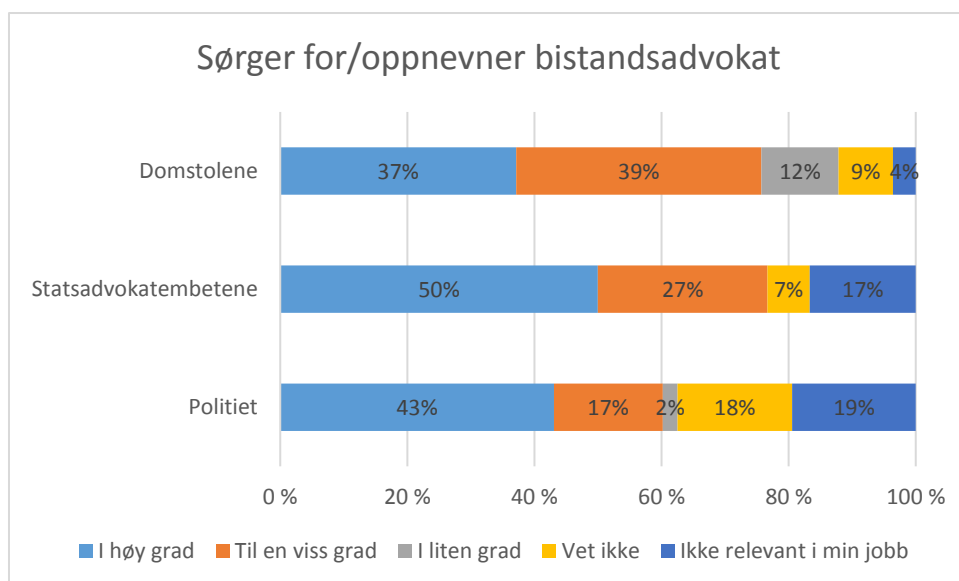

Figur 8. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene? Setter av mer tid til å behandle en sak. (N=384)

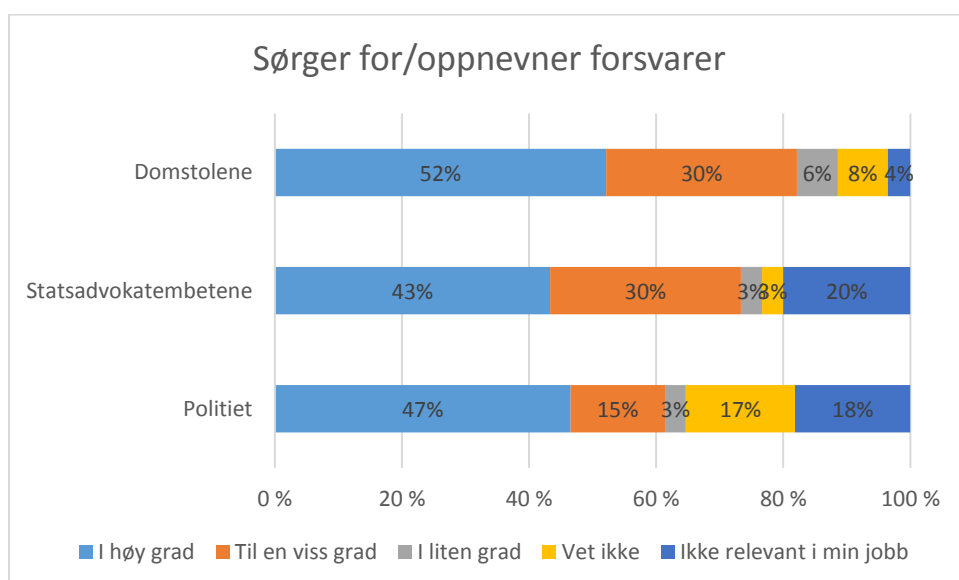

Figur 9. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene? Gir veiledning. (N=384)

Slik det fremgår av de fire figurene over, er det enklere språk og hyppigere pauser som er mest utbredte formene for tilrettelegging. Dette er relativt enkle og effektive former for tilrettelegging å praktisere, på den måten at det i liten grad koster noe ekstra og mindre grad krever formelle beslutninger. Som vi ser, er det først og fremst statsadvokatene som oppgir at de setter av mer tid til å behandle saker der personer med kognitive funksjonsnedsettelse er involvert, mens det er de ansatte i domstolene som i høyest grad oppgir at de gir veiledning.

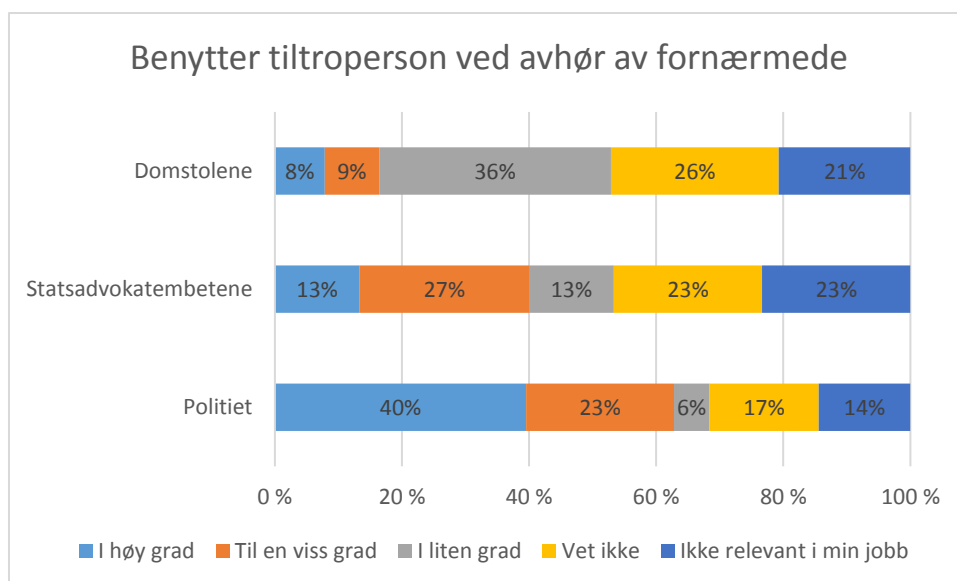
Figur 10. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene? Sørger for eller oppnevner bistandsadvokat. (N=384)

Figur 11. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene? Sørger for eller oppnevner forsvarer. (N=384)

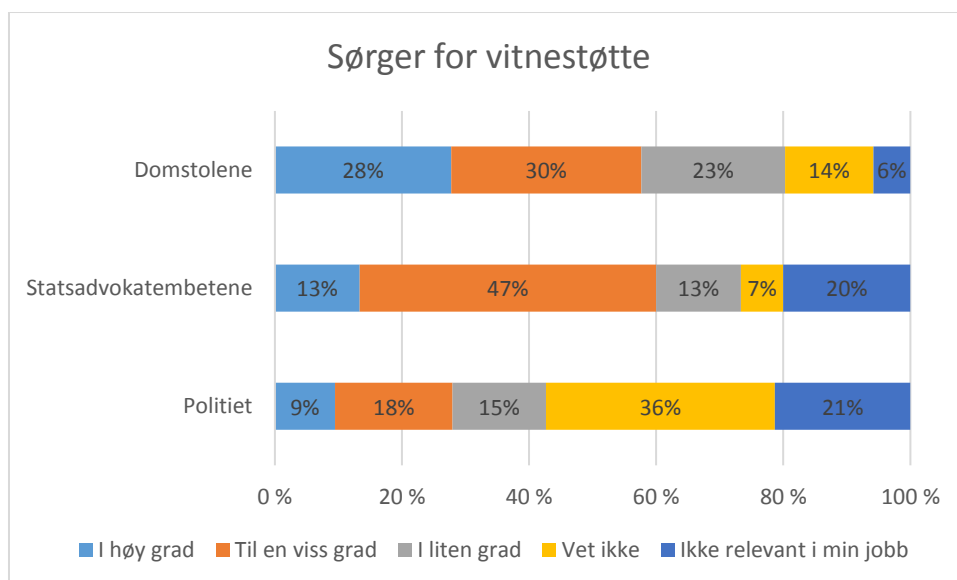
Vi ser at å oppnevne bistandsadvokat eller forsvarer er relativt utbredt praksis i innen alle de tre etatene. Dette er i tråd med de rettssikkerhetsordningene som omfatter særlig sårbare personer. Som vi kommer inn på i andre deler av studien, ser det ut til å være en ikke spesielt høy terskel for å iverksette disse tiltakene når man anser det som hensiktsmessig.

De tre siste av svaralternativene er de som har oppnådd lavest oppslutning blant våre respondenter. Det dreier seg om bruk av tiltropersoner, vitnestøtte og bruk av hjelpemidler til å understøtte kommunikasjonen.

Figur 12. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene Benytter tiltroperson ved avhør av fornærmede. (N=384)

Etter påtaleinstruksens § 8-13, tredje ledd kan fornærmede ha med en "tiltropsperson" under avhøret. Det kan være noen man stoler på og som kan hjelpe eller støtte vedkommende. Personen kan ikke selv ha noen rolle i saken. Slik det fremgår av svarene over, blir ordningen relativt hyppig benyttet både i politiet og hos statsadvokatene.

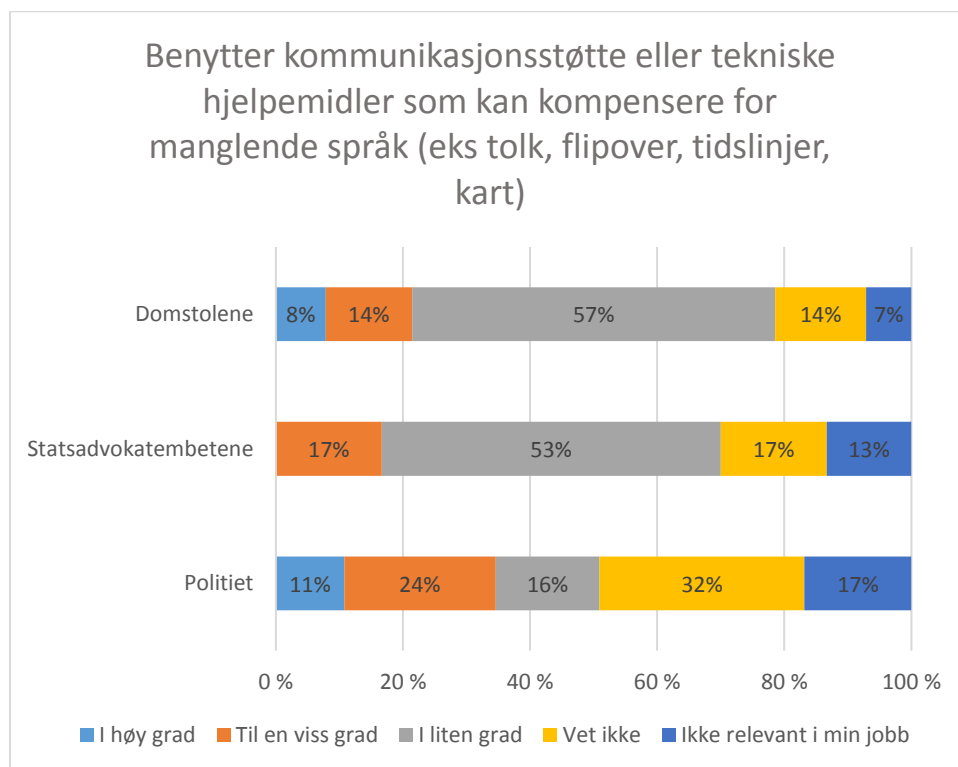

Figur 13. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene? Sørger for vitnestøtte. (N=384)

Vitnestøtte er en samtalepartner og støtteperson for den skal vitne i en retts sak, en person å rådføre seg med før og etter. Vedkommende er nøytral og upartisk. Vitnestøtte er en frivillig ordning. Den som er vitnestøtte har ingen binding til partene i saken.¹² Som vi ser, er bruk av vitnestøtte en relativt utbredt praksis hos statsadvokater og i domstolene. Også på dette

¹² Bygger på informasjon fra domstol.no

punktet synes svarene å speile den praksis og de virkemidler som er hensiktsmessig i de ulike yrkeskategoriene.

Figur 14. På din arbeidsplass: Blir det tilrettelagt på noen av disse måtene? Benytter kommunikasjonsstøtte eller tekniske hjelpemidler som kan kompensere for manglende språk. (N=384)

Som vi ser, er det først og fremst politiet som oppgir at de benytter kommunikasjonsstøtte i form av tolk, figurer eller tegninger eller annet for å bedre å legge til rette for å kommunisere med personer i målgruppen for denne studien. Vi spurte også respondentene om hvorvidt de har etablerte rutiner på deres arbeidsplass knyttet til å oppdage om personer har kognitive funksjonsnedsettelse.

Tabell 5: På din arbeidsplass: Har dere rutiner for å avdekke om en person har en kognitiv funksjonsnedsettelse? Prosent.

	Politiet (N=213)	Statsadvokat- embetene (N=29)	Domstolene (N=141)	Totalt (N=383)
Ja, skriftlige rutiner	3	10	0	2
Ja, etablert felles praksis (ikke skriftliggjort)	6	7	3	5
Den enkelte gjør slike vurderinger som del av løpende arbeidsoppgaver	20	38	15	20
Nei, men vi har diskutert eller planlagt det	9	3	3	6
Nei	26	28	60	39
Vet ikke	29	3	15	22
Ikke relevant i min jobb	7	11	4	6
SUM	100	100	100	100

Slik det går frem av tabellen over, er det i liten grad felles praksis eller felles rutiner som preger dette bildet. Kun 7 prosent av de spurte svarer at de har skriftlige rutiner eller har etablert felles praksiser på arbeidsplassen. Hoveddelen av respondentene svarer benektende på spørsmålet om man har denne typen rutiner på arbeidsplassen (39 prosent), eller at man ikke vet (22 prosent). 20 prosent oppgir at det er opp til den enkelte å gjøre denne typen vurderinger.

Samlet sett, tegner det seg et bilde av at respondentene gjør flere praktiske tiltak i hverdagen for å tilrettelegge for kommunikasjon, gjensidig forståelse og at personene ivaretas på måter som er i tråd med overordnede rettsidealer. I tre etater som alle har betydelig press på gjennomføring av saker, kombinert med mange ulike oppgaver og hensyn å ivareta i hverdagen, er det rimelig at de tiltak som er tiltak som er enklest å iverksette kommer høyt på listen. Som vi ser, rangeres tilrettelegging gjennom bruk av enklere språk, hyppigere pauser og veiledning høyt. Dette er virkemidler som den enkelte tjenesteutøver i stor grad har mulighet til å ta beslutning om selv, og som vanligvis ikke medfører økte kostnader.

Videre ser vi at det å sørge for eller oppnevne bistandsadvokat og forsvarer også rangeres høyt av respondentene. Dette kan ses i sammenheng med at dette er tiltak som tilhører det velkjente repertoaret av virkemidler som benyttes av straffesakskjedens aktører for å ivareta rettssikkerhetshensyn i alvorlige straffesaker, og i andre saker der særlige hensyn tilsier det. Dette er riktignok noe mer kostnadskrevenne tiltak, men legitimeres gjennom hensynet til rettssikkerhet. Vi ser at alternative tiltak, og tiltak som er introdusert i nyere tid, slik som bruk av tiltropersoner, vitnestøtte, kommunikasjonsstøtte og tekniske hjelpemidler har noe mer varierende oppslutning fra respondentene. Her er det imidlertid tydelige forskjeller mellom hvordan profesjonsaktører rangerer de ulike tiltakene. Dette kan ses som uttrykk for

hvilke tiltak de har erfaring med, og hva som er relevante virkemidler i deres praktiske arbeidshverdag.

Å OPPDAGE KOGNITIV FUNKSJONSNEDETTELSE

Som vi har vært inne på tidligere, kan det for profesjonsaktørene i noen av og til være uklart hvorvidt den personen man har foran seg har en kognitiv funksjonsnedsettelse. I noen tilfeller vil dette være kjent i det kommunale hjelpeapparatet, i helsetjenestene eller av andre hjelpeinstanser. I andre tilfeller er ikke personen "merket" på den måten at det fremkommer tydelig at vedkommende har en kognitiv funksjonsnedsettelse. I tillegg kommer at funksjonsnedsettelsen ikke nødvendigvis er erkjent av personen selv. Det kan være at personen forsøker å kompensere eller dekke over at han eller hun ikke forstår det som sies eller foregår. I slike tilfeller vil det nødvendigvis være av betydning at profesjonsutøverne i feltet har den nødvendige kompetanse og årvåkenhet til å forstå hva dette kan handle om.

Vi stilte innledningsvis et spørsmål om hvorvidt respondentene er kjent med om det på deres arbeidssted benyttes kartleggingsverktøy for å avdekke eventuelle kognitive funksjonsnedsettelser.

Tabell 6: På din arbeidsplass: Benyttes det kartleggingsverktøy for å oppdage kjente former for kognitive funksjonsnedsettelser (f eks psykologiske tester eller enkel screening)? Prosent. (N=383)

	Politiet (N=213)	Statsadvokat- embetene (N=30)	Domstolene (N=140)	Totalt (N=383)
Ja	10	37	13	13
Nei	44	37	58	48
Vet ikke	32	-	8	21
Ikke aktuelt i min jobb	14	26	21	18
Sum	100	100	100	100

Videre stilte vi et knippe av spørsmål til respondentene om hva de gjør i tilfeller der de er usikre, eller får en mistanke om at personen kan ha problemer med kognisjon eller forståelse.

Tabell 7. På din arbeidsplass: Hva gjør du/dere i tilfeller der en person har problemer med å forstå det som sies, eller du blir usikker på vedkommendes mentale evner? I prosent. (Flere svar mulig.) (N=388)

	Politiet (N=216)	Statsadvokat- embetene (N=30)	Domstolene (N=142)	Totalt (N=388)
Spør om vedkommende har problemer med å forstå det som sies	66	50	69	66
Spør om vedkommende har en utviklingshemming, demens eller andre former for redusert kapasitet	15	3	6	11
Spør om personens helsesituasjon, medisinbruk og/eller tidligere medisinske utredninger	55	13	25	41
Ber om personundersøkelse eller sakkyndig vurdering	38	87	37	41
Sørger for å innhente opplysninger om vedkommendes helsetilstand eller fungering	37	60	20	33
Stopper eller avventer videre saksgang inntil personens tilstand er avklart	40	37	42	41
Sender saken tilbake til lavere instans (GJELDER KUN DOMSSTOL)			4	
Rådfører meg med forsvarer og påtalejurist (GJELDER KUN DOMSSTOL)			58	

Vi ba respondentene krysse av for det de vurderte som de tre hyppigst benyttede strategiene. Som vi ser av tabellen over, er den mest utbredte strategien å spørre personen om vedkommende har problemer med å forstå det som sies. Statsadvokatene svarer i noe mindre grad enn de to andre etatene bekreftende på dette, men ber oftere om personundersøkelse eller sakkyndige vurderinger. Statsadvokatene svarer også i høyere grad bekreftende på at de innhenter opplysninger om helsetilstand og fungeringsevne. De to nederste svaralternativene kun tilgjengelig for ansatte i domstolene. Som det fremgår, er det vanlig at dommere og dommerfullmektiger underveis rådfører seg med forsvarere eller påtalejurister i tilfeller hvor man er i tvil.

RUTINER OG PRAKSISER FOR Å FANGE OPP KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE

Det fremgår av våre data at respondentene vurderer det som svært viktig å etablere og innarbeidede rutiner og praksiser for å fange opp kognitive funksjonsnedsettelse på et så tidlig stadium i prosessen som mulig. Tabellen nedenfor viser hvordan respondentene vurderer verdien av ulike typer rutiner og praksiser med henblikk på å fange opp at personer kan ha en kognitiv funksjonsnedsettelse.

Tabell 8: Hvilke typer av rutiner og praksiser vil ha størst effekt når det gjelder å fange opp om en person har en kognitiv funksjonsnedsettelse? (Flere svar mulig.) (N=388)

Forslag til rutiner/praksiser	Politiet (N=216)	Statsadvokat- embetene (N=142)	Domstolene (N=30)	Totalt (N=388)
Etablere systemer som fanger opp eventuell funksjonsnedsettelse allerede i første møte med politiet	62	83	77	69
Sette av mer tid til utredning i spesielt krevende saker	30	20	16	24
Etablere rutiner for å kontakte fagpersoner og medisinsk sakkyndige i tilfeller hvor det er mistanke om kognitiv funksjonsnedsettelse	58	57	56	57
Bedre dialog med helsepersonell	28	20	9	20
Innføre kunnskap om nedsatt funksjonsevne som eget tema i grunnutdanningene	38	40	34	36
Bedre rutiner for overføring av kunnskap om personens funksjonsnivå mellom aktørene i strafferettspleien	33	20	55	40
Vet ikke	8	-	2	5
Ikke relevant i min jobb	4	-	3	3
Annet	-	3	1	1

Det fremgår at alle tre etatene legger vekt på at spørsmål om en eventuell kognitiv funksjonsnedsettelse hos den personen man er i kontakt med bør fanges opp allerede i første møte med politiet. Også rutiner for kontakt med fagpersoner og medisinsk sakkyndige får høy skår i alle etatene. I intervjuene gir også informanter uttrykk for at de mener at kunnskap om nedsatt funksjonsevne bør innføres i politiets grunnutdanning. Det er dessuten verdt å merke seg at spørsmålet om bedre rutiner for å overføre kunnskap om personers funksjonsnivå mellom de ulike aktørene i strafferettspleien får høy oppslutning fra de ansatte i domstolene. Det kan ha å gjøre med at dette er et problem som spesielt erfares på dette nivået og at relevante opplysninger om behov for tilpasning eller tilrettelegging i for liten grad kommuniseres mellom aktørene i strafferettspleien.

TYPER AV LOVBRUDD

Spørsmålet om i hvilket omfang og i hvilke typer av lovbrudd personer med kognitive funksjonsnedsettelser møter strafferettspleien er åpenbart relevant for en studie som dette. Samtidig er dette også et komplisert spørsmål å besvare på en dekkende måte. Dette er ikke opplysninger som registreres systematisk, verken i politiets straffesaksregister (STRASAK) eller i de andre etatene. Fritekstsøk i Lovdata kan gi noen indikasjoner, slik vi tidligere har

vært inne på, men fanger kun delvis opp tingrettsnivået og kun de saker der funksjons-hemmingen allerede er kjent og omtales i dommen. (Dessuten vil mindre alvorlige lovbrudd ofte avgjøres med forelegg. Dersom slike vedtas av siktede, kommer ikke saken inn for domstolen i det hele tatt, og registreres heller ikke i Lovdata.)

Vi ba respondentene, med bakgrunn i deres egne erfaringer, vurdere typer saker de anser at personer med kognitive funksjonsnedsettelse opptrer i. Tabellen nedenfor viser hvilke typer lovbrudd personer med kognitive funksjonsnedsettelse ofte er involvert i, basert på erfaring og skjønn innen de tre etatene. Vi har ikke bedt respondentene skille mellom hvilken status personen har hatt i disse sakene, enten som mistenkt/siktet/tiltalt, som fornærmet eller som vitne. Bakgrunnen for å stille disse spørsmålene var å skaffe et overblikk over hvordan respondentenes vurderinger samsvarer med andre oversikter.

Tabell 9. Etter din vurdering: Er det bestemte typer av straffesaker hvor personer med kognitiv funksjonsnedsettelse ofte er involvert? (Flere svar mulig.) (N=384.)

Type straffesak	Politiet (N=215)	Statsadvokat- embetene (N=139)	Domstolene (N=30)	Totalt (N=384)
Ordensforstyrrelser	21	23	28	24
Voldssaker	31	43	31	32
Freds- og frihetskrenkelser	8	17	21	14
Vinningsforbrytelser	23	7	14	18
Seksuallovbrudd	52	63	46	51
Narkotikaforbrytelser	18	7	17	16
Skadeverk og ildspåsettelse	21	30	20	22
Bedrageri og økonomisk kriminalitet	7	-	4	5
Vet ikke	31	23	36	32

Vi ser at vanligst er seksuallovbrudd (51 prosent). Dernext følger voldssaker (32 prosent totalt), ordensforstyrrelser (24 prosent), skadeverk og ildspåsettelse (22 prosent). Ikke uventet er erfaringene og vurderingene noe ulik i de ulike etatene. For eksempel rapporterer statsadvokatembetene oftere enn de to andre etatene voldssaker, seksuallovbrudd og skadeverk/ildspåsettelse, men sjeldnere vinningsforbrytelser, mens freds- og frihetskrenkelser sjelden rapporteres fra politiet, men ofte fra domstolene. Selv om det er visse forskjeller i svarene mellom respondenter fra de tre instansene, er det likevel hovedbildet at det er en betydelig grad av samsvar mellom måten de svarer.

Ikke uventet er seksuallovbrudd det som rangeres høyest. Det er eksempelvis kjent fra flere tidligere studier at utviklingshemmede kvinner i like stor eller større grad enn kvinner generelt er utsatt for seksuelle overgrep. Overgrepene synes å være knyttet til noen bestemte sammenhenger og situasjoner, fordi de er mer avhengig av hjelp og støtte fra andre, i hjemmet, på arbeidsplassen og i fritiden. Behovet for hjelp innebærer en avhengighetsrelasjon som innebærer at de i flere sammenhenger også er mer sårbare

(Grøvdal 2013; Hollomotz 2011; Nilsson og Westlund 2007; Olsen et al. 2016). Situasjonen for menn har i liten grad vært forskningsmessig belyst.

HVA SVARER DE SOM HAR MEST ERFARING?

Vi har forsøkt å se nærmere på svarene fra de av informantene som angir hyppigst erfaring med å møte personer med kognitive funksjonsnedsettelse i sin yrkeshverdag. Vi grupperte respondentene i to kategorier, "hyppig kontakt" og "sjelden kontakt". "Hyppig kontakt" betyr at respondenten har svart at hun eller han daglig, ukentlig eller månedlig er i befatning med saker hvor personer med kognitive funksjonsnedsettelse er involvert enten som mistenkt, siktet, tiltalt, vitne eller fornærmet.

Tabell 10: Erfaring med kognitive funksjonsnedsettelse. Antall og prosent. (N=388)

	Antall	Prosent
Noen ganger i måneden eller oftere ("hyppig kontakt")	108	28
Årlig eller sjeldnere ("sjelden kontakt")	263	68
Ikke relevant	17	4

Som vi ser i tabellen over, oppgir en drøy firedel av respondentene, 28 prosent, at de er i kontakt med personer med kognitive funksjonsnedsettelse ukentlig eller noen ganger i måneden, i en eller flere typer av status i straffesaker. 68 prosent av de spurte har oppgitt årlig eller aldri på det samme spørsmålet, uavhengig av type status personen har i saken.

Tabellen nedenfor viser hvor hyppig eller sjelden de ulike stillingsgruppene oppgir å ha kontakt med personer med kognitive funksjonsnedsettelse.

Tabell 11: Type stilling, fordelt grad av kontakt med personer i målgruppen. I prosent.

Type stilling	Hyppig kontakt (N=105)	Sjelden kontakt (N=252)	Ikke relevant (N=11)	Sum Prosent, N	
Politi i operativ tjeneste	32	65	3	100	71
Politietterforsker	32	59	9	100	81
Politijurist	37	63	0	100	16
Politi med kombinasjon av operativ tjeneste og straffesaksportefølje	19	75	6	100	32
Statsadvokat	33	67	0	100	30
Dommer i tingretten	20	80	0	100	85
Dommerfullmektig	40	60	0	100	30
Dommer i lagmannsretten	22	78	0	100	23
Sum	29	68	3	100	368

Vi ser av dommerfullmektiger er de som har hyppigst kontakt (40 prosent), mens dommere i lagmannsretten og tingretten, samt politi i kombinasjon av operativ tjeneste og straffesaksportefølje skiller seg ut med sjeldnere kontakt, rundt 20 prosent.

Når vi ser på respondentenes bakgrunnsdata, er det ingen forskjell i kontakt etter kjønn. Respondenter i aldergruppen 60-69 år oppgir derimot sjelden kontakt med personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Respondenter med tjeneste i storby oppgir oftere slik kontakt enn respondenter i mindre byer og særlig i distriktene.

VURDERING AV DAGENS PRAKSIS

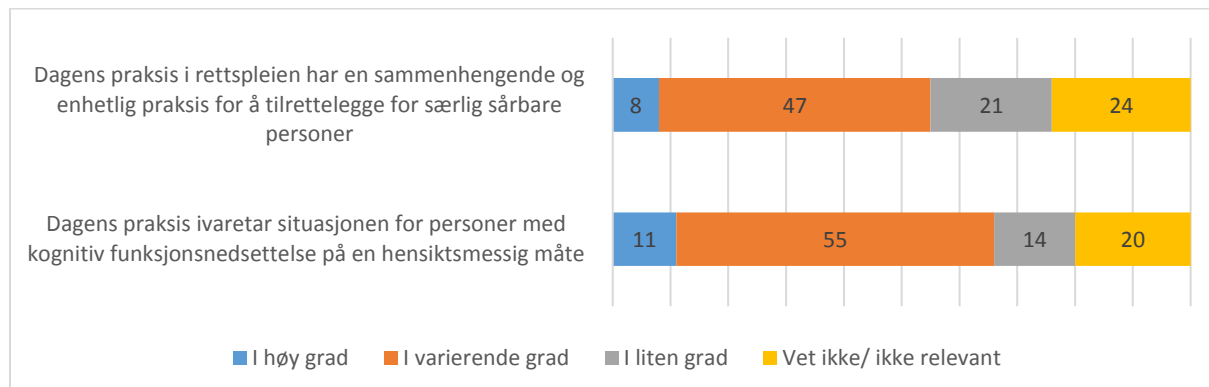
I spørreskjemaet har vi stilt tre spørsmål der respondentene blir bedt om å vurdere dagens praksis innen strafferettspleien:

- Hvorvidt dagens praksis tilrettelegger og ivaretar situasjonen for personer med kognitiv funksjonsnedsettelse på en hensiktsmessig måte ("hensiktsmessig ivaretagelse").
- Hvorvidt dagens praksis i rettspleien har en sammenhengende og enhetlig praksis for å tilrettelegge for særlig sårbare personer ("enhetlig praksis")
- Hvorvidt dagens praksis ivaretar hensynet til personer med nedsatt funksjonsevne ifølge regelverket ("følger gjeldende regelverk")

Av plasshensyn henviser vi videre til disse som henholdsvis "hensiktsmessig ivaretagelse", "enhetlig praksis" og "følger gjeldende regelverk".

Spørsmålene er noe ulikt formulert, men alle gjelder tilrettelegging for – og ivaretagelse av – særlige behov som denne gruppen antas å ha for å få en rimelig behandling i møte med

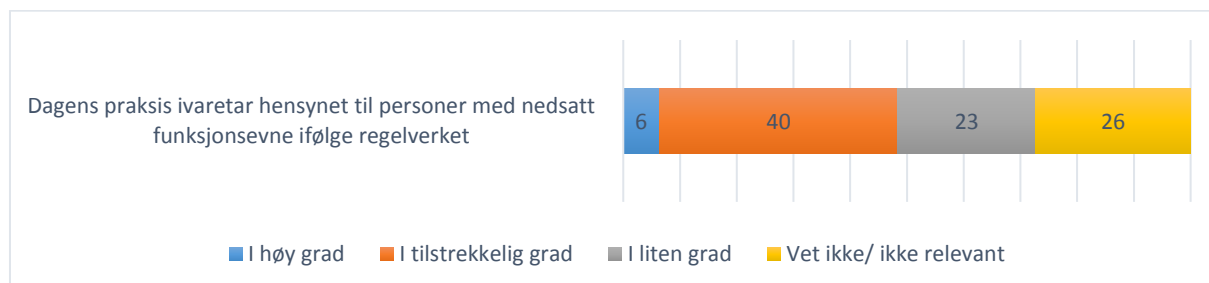
strafferettspleien. De to første spørsmålene er selvforklarende. Det tredje spørsmålet (c) innledes med en spesifikk henvisning til at dagens regelverk sier at det skal tas hensyn til utilregnelighet og formildende omstendigheter ved avgjørelse om tiltale og straff, samt en opplysning om at straffeprosessen har regler for tilrettelagte avhør, krav til tolk, mulighet for forsvarer/bistand, etc. Hvordan vurderes så tilretteleggelsen av de ulike respondentene?

Figur 15: Respondentenes vurderinger av tilrettelegging i strafferettspleien for personer med kognitiv funksjonsnedsettelse. Prosent. N=388.

Slik det fremgår av tabellen over, er det en bare en liten andel av de spurte som vurderer at dagens praksis i høy grad er sammenhengende, enhetlig og ivaretar situasjonen for personer med kognitive funksjonsnedsettelser på en hensiktsmessig måte. Henholdsvis 8 og 11 prosent av respondentene svarer "i høy grad" på dette. Hoveddelen av de spurte svare i "i varierende grad", henholdsvis 47 og 55 prosent. En overraskende høy andel av de spurte svarer dessuten "vet ikke" eller "ikke relevant" på disse spørsmålene, henholdsvis 24 og 20 prosent. Det er uklart for oss hvorfor denne andelen er såpass høy. En mulig forklaring kan være at man oppfatter dette som omfattende spørsmål og kanskje vurderer at man ikke har tilstrekkelig oversikt over hele rettsprosessen ut fra eget, partikulære sted i strafferettspleien. Det kan også være et uttrykk for at man ikke oppfatter dette som viktig eller relevant.

Vi stilte også spørsmål knytte til hvordan respondentene vurderer praktiseringen av gjeldende regelverk. Figuren nedenfor viser fordelingen av respondentenes svar.

Figur 16: Er dagens praksis tilstrekkelig for å ivareta hensynet til personer med nedsatt funksjonsevne? Prosent. N=388.

23 prosent vurderer at dagens praksis innen strafferettspleien i liten grad ivaretar hensynet til personer med nedsatt funksjonsevne, slik det er gitt i gjeldende regelverk. I likhet med de

forrige to spørsmålene er det også på dette spørsmålet overraskende få av respondentene som svarer i "høy grad", kun 6 prosent.

Gjennomgående ser vi altså at respondentene vurderer dagens strafferettspraksis i moderat eller liten grad som enhetlig, sammenhengende eller tilstrekkelig tilrettelagt for personer med kognitiv funksjonsnedsettelse eller for funksjonshemmede generelt. Rundt 10 prosent eller mindre sier at den i høy grad er tilrettelagt, mens rundt 20 prosent sier den i liten grad er tilrettelagt. Det er også verdt å notere seg at en betydelig andel – mellom 20 og 25 prosent av de spurte – svarer at de ikke vet, eller at det ikke er relevant. Som tidligere nevnt er det uklart hva dette betyr. En mulig forklaring er å lese dette som at det er et spørsmål som har liten oppmerksomhet og interesse for mange av de vi har spurt.

Nedenfor ser vi nærmere på hvordan disse svarene fordeler seg mellom de ulike etatene. For enkelhets skyld er det ytterverdiene og "vet ikke/ikke relevant" som er oppgitt i tabellene under.

Tabell 12. Vurdering av tilrettelegging i strafferettspleien for personer med kognitiv funksjonsnedsettelse, i etatene. Prosent.

	I høy grad	I liten grad	Vet ikke/ ikke relevant
Politiet (N=214)			
Hensiktsmessig ivaretagelse	13	13	28
Enhetlig praksis	10	13	29
Følger gjeldende regelverk	7	19	32
Statsadvokatembetene (N=30)			
Hensiktsmessig ivaretagelse	7	7	0
Enhetlig praksis	10	10	3
Følger gjeldende regelverk	3	21	10
Domstolene (N=141)			
Hensiktsmessig ivaretagelse	7	17	8
Enhetlig praksis	4	34	14
Følger gjeldende regelverk	4	29	21

Det hovedmønsteret som fremkommer i tabellen over, viser at respondentene fra alle de tre etatene gir omtrent samme vurderinger av ivaretagelse, praksis og oppfølging av gjeldende regelverk overfor målgruppen i denne studien. Negativ vurdering er likevel mest uttalt av respondentene fra domstolene. Det er en tendens til at når spørsmålet blir mer spesifikt og gjelder praksis eller om regelverket følges, da øker andelen som svarer "i liten grad". Vi ser ellers at det er respondentene i politiet som i størst grad svarer "vet ikke/ikke relevant" på spørsmålene om tilretteleggelse for personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Som vi har vært inne på, kan det bety at de ikke opplever å ha tilstrekkelig oversikt over situasjonen i hele strafferettspleien, sett fra sitt yrkesmessige ståsted. Politifolkene følger i begrenset grad en sak fra pågrep og etterforskning til hva som blir endelig dom. Kanskje kan en høy andel "vet ikke" og "ikke relevant" også leses som uttrykk for at dette spørsmålet har liten oppmerksomhet og interesse.

Tabell 13. Vurdering av tilrettelegging i strafferettspleien for personer med kognitiv funksjonsnedsettelse, i ulike utdanningsgrupper. Prosent.

	I høy grad	I liten grad	Vet ikke/ ikke relevant
Etatsutdanning (N=47)			
Hensiktsmessig ivaretagelse	11	13	24
Enhetlig praksis	11	13	19
Følger gjeldende regelverk	9	21	28
3-årig høyskole (N=144)			
Hensiktsmessig ivaretagelse	15	13	29
Enhetlig praksis	11	13	32
Følger gjeldende regelverk	8	19	31
Master-/embetseksamen (N=187)			
Hensiktsmessig ivaretagelse	7	14	9
Enhetlig praksis	5	28	12
Følger gjeldende regelverk	4	26	21

Slik det fremgår av tabellen over, skiller respondenter med master- eller embetseksamen seg ut fra de øvrige respondentene ved de i noe mindre grad synes strafferettspleien er tilrettelagt. I noe sjeldnere grad svarer de samme respondentene også "vet ikke/ikke relevant" på de tre spørsmålene. En rimelig antakelse er at respondenter med de høyeste utdanningene har yrkesposisjoner med en bedre oversikt over strafferettspleien som felt, enn respondenter med etatsutdanning og treårig høyskole. Dette kan styrke den tolkningen vi tidligere har antydnet.

Samlet sett står svarene på de tre overfor nevnte spørsmålene kanskje i en viss motsetning til et enkelt vurderingsspørsmål som vi også stilte til samtlige respondenter: *På din arbeidsplass, blir det tatt spesielle hensyn eller gjort særlige tilpasninger til personens funksjonsnivå i tilfeller der hvor det er kjent at en person er å betrakte som særlig sårbar?*

Tabell 14: Blir det tatt spesielle hensyn eller gjort særlige tilpasninger til personens funksjonsnivå i tilfeller der hvor det er kjent at en person er å betrakte som særlig sårbar?

	Antall	Prosent
Alltid	98	25
Vanligvis	213	56
Sjelden	22	6
Aldri	1	10
Vet ikke/ ikke relevant i min jobb	50	3
Sum	384	100

Spørsmålsstillingen er riktig nok en annen, og omfatter en bredere gruppe av borgere enn personer med kognitive funksjonsnedsettelser. Nettopp derfor er det interessant å merke seg at mer enn 80 prosent av de spurte oppgir at det alltid eller vanligvis gjøres tilpasninger i

tilfeller der man vet at man har å gjøre med brukere som av ulike grunner er særlig sårbare. Disse svarene viser på at respondentene likevel ikke er så pessimistiske på vegne av strafferettspleien som svarene i noen av de tidligere spørsmålene kunne tyde på.

ERFARINGER OG VURDERINGER MED BRUK AV LYD- OG BILDEOPPTAK

En av de nyere ordningene som er bygd inn i strafferettspleiens praksis, er bruken av lyd- og bildeopptak av politiforklaringer fra personer som vurderes som særlig sårbare. Retningslinjene er utdypet i Riksadvokatens rundskriv 2/2016, datert 11. mai 2016 og tatt i bruk fra 1. januar 2017.

Her er det tatt for gitt at politidistriktene har utstyr og kompetanse til å gjennomføre avhør med opptak på lyd- og bilde. Siden dette er en relativt ny ordning er det likevel grunn til å anta at praktiseringen av ordningen er noe ulik mellom tjenestestedene. Vi ønsket å få et visst inntrykk av hvordan dette praktiseres i dag, og stilte i respondentene et spørsmål om bruken av slike opptak. Siden målgruppene var ulike var ordlyden litt forskjellig:

Innen politiet: I hvilken grad blir det gjort lyd- og bildeopptak av politiforklaringer av særlig sårbare personer

Ved statsadvokatembetene: I hvilken grad blir lyd- og bildeopptak av politiforklaringer av særlig sårbare personer gjennomgått ved påtale- og klagebehandling?

I domstolene: I hvilken grad blir lyd- og bildeopptak fra politiforklaringer av særlig sårbare personer gjennomgått som del av saken?

Tabell 15: Bruk av lyd- og bildeopptak fra politiforklaringer av særlig sårbare personer, i etatene. Antall og prosent.

	Antall	Prosent
Politiet (N=213)		
I høy grad	138	65
I varierende grad	29	13
I liten grad	2	1
Vet ikke / ikke relevant i min jobb	44	21
Statsadvokatembetene (N=29)		
I høy grad	17	59
I varierende grad	10	35
I liten grad	-	-
Vet ikke / ikke relevant i min jobb	2	6
Domstolene (N=140)		
I høy grad	23	16
I varierende grad	36	26
I liten grad	37	26
Vet ikke / ikke relevant i min jobb	44	32

Som vi ser av tabellen over, er det høyest oppslutning om gjennomføring og bruk av slike opptak blant respondenter fra politiet og statsadvokatembetene. Det er heller ikke helt uventet, ettersom det er i disse etatene man har hyppigst erfaring med dette.

Slik det fremgår, er det respondentene fra domstolene som i lavest grad rapporterer om bruk av lyd- og bildeopptak. Vi skal derfor kort se nærmere på hvilke erfaringer respondentene fra domstolene grunngir dette. Av de 73 respondentene fra domstolene som har rapportert varierende eller liten bruk, har 72 av dem besvart våre spørsmål om begrunnelser for hvorfor. Respondentene kunne krysse av for flere begrunnelser. Svarene fordeler som vist i tabellen nedenfor.

Tabell 16: Respondenter fra domstolenes begrunnelser for varierende eller lav bruk av lyd- og bildeopptak. Flere svar mulig. Antall og prosent. (N=72)

	Antall	Prosent
Opptakene blir ikke oversendt	37	51
Vurderes som unødvendig	26	31
Tar mye tid	21	29
Tekniske problemer med avspilling	8	11
Vet ikke/ annet	22	31

Tallene her er ikke spesielt høye, slik at tilfeldigheter kan spille inn. Det er likevel verd å merke seg at den hyppigst nevnte grunnen, som drøyt halvparten av respondentene oppgir for at domstolene i varierende eller liten grad benytter lyd- og bildeopptakene, er at opptakene ikke blir oversendt. Vi har imidlertid ikke data som belyser hva dette bunner i.

4 RESULTATER FRA INTERVJUER MED AKTØRER I RETTSPLEIEN

Transkripsjonene fra fokusgruppeintervjuene er analysert på tekstnivå ved hjelp av såkalt systematisk tekstkondensering (Malterud, 2008). Det innebærer at tekstdelene kodes slik at ulike tema identifiseres og kobles til hverandre hierarkisk med hoved- og undertema. Funnene fremstilles her både rent deskriptivt, som gjengivelser av det som kom frem i intervjuene, men også analytisk, det vil si at informantens utsagn tolkes inn i rammen av hele prosjektet og de teoretiske rammene som er omtalt i innledningen. Resultatene fordeler seg på følgende hovedoverskrifter: Beskrivelser av utfordringer, holdninger, deteksjon/informasjonsdeling og muligheter innen rammen av dagens systemer.

BESKRIVELSER AV UTFORDRINGER OG AMBIVALENS – HVA ER KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE?

Intervjuerne i fokusgruppene introduserte termen "kognitive funksjonsnedsettelser" for å angi omtrentlig hvilke personer eller grupper dette prosjektet har særlig fokus på. I begge gruppene gikk deltakerne spontant i gang med å drøfte hva "kognitive funksjonsnedsettelser" da kan bety. Det ble hurtig klart at avgrensningen av denne betegnelser mot andre begreper er alt annet enn enkel. Samtidig kom informantene spontant med en rekke hverdagsseksempler på situasjoner hvor informantene opplevde at de kom i tvil om personen de sto overfor. En av informantene som er fast forsvarer sier det slik:

"...vi som er faste forsvarere får jo ofte de som er litt desorienterte, de vet jo ikke engang hvem de skal ha som forsvarer [...] mange av de er det litt vanskelig å få tak på, de møter kanskje ikke opp, de møter opp først i retten."

Her antydes det at det å være "desorientert" i møte med et system man aldri har stått overfor i seg selv ikke trenger å være uvanlig, men dersom man ikke opptrer slik det er rimelig å forvente at folk som vil ivareta sitt eget beste bør gjøre, eller dersom man er "vanskelig å få tak på" kan den profesjonelle aktøren (her forsvarer) oppleve å komme i tvil. "Man lurer litt på om klienten bare er litt treg, eller om det er noe mer", sier en annen informant som også har oppdrag som forsvarer.

Andre informanter trekker inn grenseoppganger mot psykiatri og rus, demens, ervervet hjerneskade eller tilstander som tydelig assosieres med strafferettslig utilregnelighet. Når det gjaldt psykotiske tilstander var det manges oppfatning at dette som regel ble fanget opp allerede av de operative utetjenestene, i hvert fall der det var tale om personer som for eksempel snakket uten at det de sa lot seg koble til noen forståelig kontekst. Endelig uttrykker informantene også tydelig at det å trekke klare grenser ofte er umulig. Langvarig rusavhengighet kan gi skader som må betegnes som kognitive funksjonsnedsettelser, personer som ikke snakker norsk kan ha alvorlige psykiske lidelser det er vanskelig å fange opp når kommunikasjon skjer hovedsakelig gjennom tolk. Alt i alt viser dette at de profesjonelle aktørene vi har intervjuet har en klar bevissthet om kompleksiteten som preger vurderingene knyttet til kognitiv funksjonsnedsettelse. Samtidig er mangelen på

tydelige grenseoppganger en kilde til en ambivalens det er viktig å analysere av flere grunner:

- 1) Basert på informantenes hverdags erfaring handler dette om en type vurderinger eller tvil som det er ganske vanlig å stilles overfor dersom man jobber straffesakskjeden. (Dette er et funn som støttes ytterligere i prosjektets kvantitative studie).
- 2) Dette er vurderinger som foretas i bestemte kontekster, og kontekster er med på å bestemme hvor presserende det er å foreta vurderinger. I alvorlige saker er det mer fokus på at alle prosedyrer følges nøye. I mindre alvorlige saker kan samme gjerningsperson "få dom på dom på seg uten at man liksom ordentlig er forstått" (politiadvokat/aktor).
- 3) Ambivalensen knytter seg også til spørsmålet om hva som er i klientens interesse og forståelse av at det å trekke inn spørsmålet om kognitive funksjonsnedsettelse kan oppfattes som "å falle klienten i ryggen" (forsvarer). Dette handler om at prosessen gjennom straffesakskjeden ikke forutsetter at alle aktører har samme interesser å ivareta til enhver tid. Det er for eksempel lov til å late som om man ikke forstår dersom man mener at man kan dra en fordel av dette. Man vet ikke alltid *"om det faktisk er nedsatt funksjonsnivå eller om de gjør seg sånn. Fordi de ikke vil forstå, eller de vil få bedre tid til å tenke seg om. [Og] det er ikke alltid det kommer til uttrykk i retten, og der har man taushetsplikt som advokat og kan ikke fortelle retten at han bare gjør seg dum"* (forsvarer).
- 4) I tråd med pkt. 3 over handler ambivalensen også om hvorvidt det er riktig å konfrontere en person med at vedkommende kanskje har en kognitiv funksjonsnedsettelse: *"Og så er det sårbart hvis jeg sitter i en sak, og så tenker jeg, hm, hvilke evnenivå har du da. Hvordan, hvordan tar man opp det på en god måte. Man kan kanskje ikke bruke sånne juridiske uttrykk som å spørre om vedkommende er rettspsykiatrisk undersøkt."* (politiadvokat/aktor)
- 5) Ambivalensen betegner en vurdering som leder mot to klart adskilte handlingsforløp: Velger man å flagge at det kan foreligge kognitiv funksjonsnedsettelse kan man trekke inn ressurser slik som barnehuset. Man kan bestille personundersøkelse og sikre at kognitiv funksjonsnedsettelse blir et aspekt som får konsekvenser for den videre saksgangen, for eksempel ved at en sak trekkes eller henlegges. Der man ikke flagger sin usikkerhet, vil personen det gjelder ofte behandles som en hvilken som helst annen. Det er med andre ord et aspekt av enten-eller knyttet til det å fanges opp eller ikke fanges opp.
- 6) Måten informantene snakker om sine opplevelser av tvil eller ambivalens er stort sett preget av at man gjør seg sine tanker alene. Å fange opp kognitive funksjonsnedsettelse er et individuelt ansvar hvor den enkelte står alene både om vurderingen og når det gjelder å sette i verk tiltak. Selv om informantene oppgir at de kan diskutere med kollegaer, er det et tydelig fravær av fortellinger hvor vurderinger knyttet til kognitiv funksjonsnedsettelse har skjedd gjennom kollektive eller kollegiale prosesser. Dette gjenspeiler sikkert til en viss grad måten arbeidet organiseres på i politi og rettsvesen hvor det legges opp til at enkeltindivider fatter løpende beslutninger i mange jobbsituasjoner. Samtidig underbygger dette også et sentralt funn: Når det å vurdere kognitive funksjonsnedsettelse gjøres til et spørsmål om den enkeltes profesjonelle skjønn, øker dette i seg selv risikoen for at tilfeldigheter får råde i for høy grad når det gjelder om slike vurderinger foretas eller ikke. Systemets

tillit til den enkeltes faglige skjønnsutøvelse på dette området kan med andre ord true prinsippet om likebehandling.

HOLDNINGER OG KOLLEKTIVT ANSVAR

Diskusjonen om hva som ligger i begrepet kognitive funksjonsnedsettelse fikk i høy grad også frem de ulike informantenes holdninger til problemstillinger som temaet omfatter. Hovedfunnet her er at alle informantene tok disse problemstillingene på alvor og alle uttrykte at tematikken er viktig å aktualisere for å fremme rettssikkerhet og for å unngå feilaktige avgjørelser. Informantene var strategisk utvalgt i den forstand at de var blitt spurt om å delta i fokusgruppeintervju fordi de var å anse som erfarne yrkesutøvere som ble antatt å ha gjort seg tanker og refleksjoner rundt forskningstemaet. Slik sett kunne man kanskje forvente at de ville ta forbehold, enten for andre kollegaers holdninger, eller for andre deler av straffesakskjeden enn sin egen, men dette skjedde ikke. Tvert imot var informantene tydelige på, og enige om, at det å ha fokus på kognitive funksjonsnedsettelse som et aspekt ved behandlingen av personer som kommer i berøring med straffesakskjeden, var et viktig kollektivt anliggende på tvers av de organisatoriske skillelinjene mellom politi og påtale, forsvarere og bistandsadvokater, eller dommere:

"...det har vært en oppmerksomhet rundt det som gjør at også dommere er mere oppmerksomme på det. Og så er vi helt avhengige av hjelp av aktoratet og fra forsvarere og bistandsadvokater til å se det [...] flere hoder tenker bedre ett." (dommer)

I forskningssammenheng skal man være varsom i vurderinger av denne typen spørsmål som handler om holdninger. Kvalitative metoder innebærer at informanter møter forskerne ansikt til ansikt og dermed vil det som regel alltid være et element i samtalen som handler om at informanter sier det de antar at forskeren vil høre. Tilsvarende kan forskeren lett overvurdere informantens interesse for temaet man snakker om. Det viktige funnet i konteksten holdning handler imidlertid ikke om den personlige innstillingen til enkeltinformantene vi hadde samlet i fokusgruppene. Det viktige funnet er det gjennomgående elementet av gjensidig bekreftelse som foregikk mellom informantene, bekreftelse som handlet om at man stort sett var i samme båt og dermed henvist til hverandre. I avsnittene som følger går vi inn på resultater som omhandler barrierer for kunnskapsoverføring og kommunikasjon. Det er da viktig å ta resultatene her med for å komplettere bildet: Det er hindringer av ulike slag som sannsynligvis medfører at ikke alle som burde fanges opp på grunn av kognitive funksjonsnedsettelse blir fanget opp. Basert på uttalelsene til våre informanter er det imidlertid ingen grunn til å anta at disse barrierene oppstår som resultat av institusjonaliserte motsetninger mellom ulike yrkesgrupper eller at noen ikke vurderer at kognitive funksjonsnedsettelse er et viktig tema.

At det synes å være en gjennomgående og samlet oppfatning at temaet kognitive funksjonsnedsettelse er viktig er dermed på den ene siden et funn som peker mot et konstruktivt utviklingspotensial i straffesakskjeden. Samtidig finnes det innen funksjonshemmingsforskning også eksempler på at gjennomgående enighet blant aktører

som ellers kan ha ulike ståsteder, ikke nødvendigvis garanterer at enigheten får praktiske konsekvenser.¹³

DETEKSJON – OM BRUK AV SKJØNN, KOMPETANSEHEVING OG HVORDAN KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE AVDEKKES OG FORMIDLES

At alle er enige om at temaet er viktig er heller ingen garanti for at man er flink til å oppdage eller avdekke at det foreligger kognitive funksjonsnedsettelser hos en person som er i kontakt med politi eller rettsvesen. På dette punktet var det gjennomgående at informantene opplevde at de selv var trygge på at de som regel ville foreta korrekte skjønnsmessige vurderinger. De fleste informantene kom også med gode eksempler der de fremhevet at de hadde gjort litt mer arbeid enn strengt tatt påkrevd for å forsøke å finne ut om det kunne foreligge kognitive funksjonsnedsettelser, og at de i disse situasjonene hadde fått bekreftet at deres mistanke var berettiget og at ekstrainsatsen slik sett lønte seg. Samtidig var de også tydelige på at denne tryggheten de opplevde på egne vegne ikke innebar at de hadde tilsvarende tillit til alle sine kollegaer. Det er dermed et tydelig funn at alle som deltok i intervjuet var åpne for at mennesker med kognitive funksjonsnedsettelser ikke alltid blir fanget opp. Det er med andre ord identifisert en tydelig risikofaktor, den at deteksjon i all hovedsak forutsetter den enkelte ansattes profesjonelle skjønn. Her ble det også kommentert at noen enkeltpersoner kan være enklere å overse enn andre. For eksempel ble det nevnt tilståelsessaker som en situasjon hvor dommeren (i de aller fleste tilfellene) møter siktede uten at det er forsvarer eller aktor til stede og hvor siktede dermed bare får dommerens blikk på seg og ikke også aktors eller forsvarers.

Informantene pekte hurtig på behovet for kompetanseheving knyttet til deteksjon og noen understreket også at dette var noe som lå utenfor kjernekompetansen deres og det de var utdannet til.

"...jeg har hvert fall sju, åtte konkrete saker som jeg har jobbet med hvor jeg tenker litt i ettertid her nå at jeg tror at vi har altfor lite kompetanse på det [kognitive funksjonsnedsettelser]. Og da tenker jeg på politiet og advokater, domstolene og at vi sikkert ønsker å få mer kompetanse og, men at det kanskje er litt tilfeldig når vi kommer borti de her sakene, og så får vi til noen løsninger underveis. Men jeg tenker at generelt så trenger vi mye mer kompetanse. Og da tenker jeg spesielt kanskje blant politiet som tar imot anmeldelsene og nå tenker jeg på dem som er fornærmede." (forsvarer/bistandsadvokat)

Ved et politikammer hadde de et prøveprosjekt hvor de så vidt var kommet i gang med å prøve ut et enkelt kartleggingsverktøy forut for avhør. (Rutiner for tidlig identifikasjon er nærmere i kapittel 6.)

¹³ Et illustrerende eksempel på dette som ofte trekkes frem, handler om hvor lang tid det har tatt å få togsett i Norge som sikrer mennesker i rullestol adgang. Til tross for tverrpolitisk enighet om denne saken tok det i praksis mange år før praktisk implementering kom i gang.

Selv om det var bred enighet blant informantene om behovet for kompetanseheving var informantene også opptatt av den praktiske kompetansen de hadde opparbeidet seg gjennom sin yrkespraksis. Her satt flere fingeren på viktige aspekter som kompliserer deteksjon: En person med kognitive funksjonsnedsettelse kan beherske en rekke teknikker som han eller hun bruker for å skjule manglende forståelse eller at han eller hun ikke henger med. Én slik teknikk ble omtalt av flere av informantene som "pleasing" (av engelsk *to please* – å gjøre til lags). Det vil si at en klient anstrenger seg for å fremstå som føyeelig og enig i håp om at det vil sikre en mild behandling i retur. Samlebetegnelsen for teknikker utformet for å skjule manglende forståelse er på engelsk etablert i begrepet *passing* (av engelsk *to pass* – egentlig å "passere", men her kan det oversettes med å late som) av sosiologen Erving Goffman (1968). Passing er noe vi alle driver med fra tid til annen for eksempel for å unngå å virke inkompetente eller uvitende. Som nevnt tidligere er dette også beskrevet av Edgerton (1993).

For mennesker som opplever at de avviker på en skamfull måte kan passing – å late som om man ikke er en avviker – prege en stor del av ens daglige omgang med verden:

"...de som er lettere psykisk utviklingshemmet, som ikke har noe diagnose, de har lært seg teknikker gjennom livet for å prøve å lure deg og så snakker de sånn at, (knipser), det her kan de. De kan mer om bil enn det du noen gang klarer å lære deg. Men når du begynner å spørre litt sånne enkle spørsmål som nærmest går på ting som vi kanskje tar for gitt, så detter de gjennom. Og da begynner vi å lure." (politiadvokat og aktor)

Interessant nok ga også en av informantene uttrykk for at klientens avvik kunne være noe han kom til å føle medansvar for å dekke over, ikke for å skjule eventuelle funksjonsnedsettelse men for å hindre at klienten ble offer for stigmatiserende fordommer:

"...det er jo ikke rent sjelden at vi prøver å beskytte klientene våre [litt latter] som virker påfallende, fordi vi tenker at det der...vi prøver å liksom få dem til å virke mer normale sånn at de ikke skal bli dømt bare på en personlighet da, [...] prøver å dekke opp for alt som de gjør, men så, ja, så det syns jeg er vanskelig altså..." (forsvarer)

Et aspekt ved denne forståelsen er at noen mennesker med kognitive funksjonsnedsettelse kan ha gått gjennom livet helt uten å ha blitt oppdaget, og dersom de kommer i kontakt med politi og rettsvesen blir det da disse institusjonene som må finne ut hva som er en rimelig håndtering:

"...de med kognitive funksjonsnedsettelse og særlige problemstilling er de som kanskje ikke tidligere er diagnostisert da. Som på en måte har klart seg på andre deler av samfunnets arenaer hittil. Og så blir det spørsmål om vi på en måte har tilstrekkelig kompetanse til å fange opp det og på en måte legge avhør innenfor de mest mulig riktige rammene." (politiadvokat og aktor)

I et samfunnsperspektiv kan informantenes uttalelser her gjerne sees på som uttrykk for at politi og rettsvesen er "siste skanse" i rekken av institusjoner som ellers bør fange opp personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Har man falt gjennom i utdanningssystemet, i arbeidslivet eller ikke blitt fanget opp av de offentlige helse- eller sosialtjenestene er det få om noen som fanger en opp, det må i så fall være politi og rettsvesen dersom man havner på kant med loven.¹⁴

¹⁴ Denne betraktningssåten vil ikke ha særlig relevans i statsdannelser der man tenker på straffesakskjeden som et rent retributivistisk (gjengjeldende eller tilbakebetalende) instrument. Innen rammen av liberale

FORMIDLING OG INFORMASJONSDELING

I fokusgruppene ble spørsmålet om deteksjon hurtig koblet til andre problemstillinger som handler om hvordan eventuell kunnskap eller tvil om kognitive funksjonsnedsettelse formidles til andre aktører i straffesakskjeden. Dette er et viktig anliggende. Deteksjon er på den ene siden beskrevet som et kollektivt, men likevel individualisert, ansvar som i høy grad avhenger av den enkeltes skjønnsutøvelse. I tillegg er veien fra f.eks. pågrep eller avhør til eventuell rettsak kjennetegnet av at en sak sendes fra ledd til ledd uten at opplysninger om kognitive funksjonsnedsettelse nødvendigvis formidles eller kan formidles som obligatorisk informasjon mellom de ulike ledd:

"...vi som aktører vi møter jo heller ikke dette personellet [...] vi tar jo våre beslutninger basert bare på den, den dokumentasjonen som ligger i saken. Vi er ikke med [etterforskeren] i noe avhør, vi er ikke med i arresten ved innbringelse. Vi er ikke med på det og det og det." (aktor)

Formidling og informasjonsdeling omtales som to ikke helt skarpt adskilte aktiviteter. På den ene siden handler dette om en uformell informasjonsflyt som forutsettes på de fleste arbeidsplasser. Her var flere informanter enige om at de savnet tidligere ordninger hvor politirapporter hadde eget felt for "Rapportskrivers merknad", et sted hvor mer uformell informasjon eller observasjon kunne noteres. En av forsvarerne hadde også selv opplevd at informasjon om en klients oppførsel som kunne indikere at han ikke var i psykisk balanse ikke ble formidlet fra arrestasjon og videre i saken:

"...jeg har opplevd å komme til politivakta en lørdagskveld og bistått en klient, som på besøksrommet bare snakket om KGB, CIA, gud, altså åpenbart i en verden som ikke er normal, ikke sant. Og i saken, står ingenting om at han har hatt den oppførselen i arresten. Så der må man gjøre noen ting, for det er akkurat det som er viktig altså."

Spørsmålet om mer formell adgang til å underrette neste ledd i saksgangen ble også diskutert. Det var ingen av dommerne som anså det formelle kravet om at domstolen skal avgjøre straffesaken kun på bakgrunn av de bevis som er ført under hovedforhandlingen, som en uoverstigelig barriere. Tvert imot påpekte en av dommerne vi intervjuet at det finnes ubenyttede muligheter for mer formell informasjonsformidling. Konkret påpekte denne informanten at dommere som har som oppgave å fordele saker til kollegaer kan fungere som mottakere av informasjon som omhandler kognitive funksjonsnedsettelse enten hos tiltalte eller vitner. Disse kan så gjøre vurderinger knyttet til behov for særskilte tiltak, før saken blir gitt til dommeren som skal administrere hovedforhandlingen.

Kravene til notoritet som fremgår av forvaltningsloven og straffeprosessloven har som formål å ivareta etterprøvbarehet og rettssikkerhet. Dette er spesielt viktig der saksbehandlingen i betydelig grad baserer seg på skriftlig dokumentasjon: På hvilket grunnlag fattes beslutninger? Uten sikker kunnskap om hvilket faktum som er lagt til grunn, er det vanskelig å kontrollere om borgerne blir utsatt for urett. Det kan være at saksbehandlingen ikke er forsvarlig, eksempelvis at de ikke får utøvd rettigheter de etter regelverket har, eller at de utsettes for inngrep fra myndigheten som mangler hjemmel.

velferdsstater har imidlertid tanken om rehabilitering også relevans, og i et slikt perspektiv er det rimelig å mene at det tilhører straffesakskjedens samfunnsoppdrag å bidra – ikke bare til å straffe – men også til å gi mennesker mulighet til å korrigere sin kurs. Å avdekke kognitive funksjonsnedsettelse kan godt tenkes å være et viktig bidrag for å styrke forutsetningene for slik kursendring, både for personen selv og for andre profesjonelle aktører som har ansvar for å bidra.

Resultatet blir at muligheten for å etterprøve lovligheten av den aktuelle myndighetsutøvelsen svekkes.

MULIGHETER INNEN RAMMEN AV DAGENS SYSTEMER

Det var gjennomgående i fokusgruppene at spørsmålet om deteksjon eller mulig deteksjon ble satt inn i sin praktiske kontekst ved at flere presenterte og kommenterte egne praksiser når det forelå mistanke eller kunnskap om kognitive funksjonsnedsettelse.

Alle informantene er godt kjent med forskriften for tilrettelagte avhør, men i og med at informantene selv introduserer ambivalensen knyttet til deteksjon, er ikke tilrettelagte avhør et tema som blir viet mye plass. Ikke desto mindre trekkes barnehusene og den kompetansen som finnes på barnehusene frem, og flere av informantene forteller om gode erfaringer:

"Det er kort vei til barnehuset. Er du i tvil om noen er liksom sårbare så tar du avhør av de på barnehuset med den kompetansen som barnehuset har, som kan være med å vurdere. For det er jo, det er jo en reell problemstilling. At vi kan fange opp det, vi kan mene noe, vi kan synes men, men vi har jo ikke den fagkunnskapen." (politiadvokat)

Informantene diskuterer seg imellom hvor høy terskelen til barnehuset er. Noen oppfatter at det som hovedregel må foreligge en diagnose:

"Du sender jo ikke en i avhør dit [til barnehuset] for at de skal vurdere om det er en person som skal avhøres der. Da er jo på en måte den vurderingen allerede tatt da." (politiadvokat)

Andre har erfaring med å bruke barnehuset uten å foreta et tilrettelagt avhør etter forskriften, men likevel ha lokalene som ramme og mulighet til å diskutere med fagpersonene på barnehuset. Flere av informantene bemerket at det generelt kunne være gunstig å benytte muligheten for å foreta rettslige avhør utenfor rettsalen, men påpekte også at når dette forekommer ganske sjeldent skyldes det praktiske og vanemessige forhold:

"Rettslig avhør på en annen lokasjon enn rettssalen, det er en tillempling som, ja som det er åpent for i dag formelt, men da må vi jurister tenke utenfor boksen og det er vi ikke de beste til." (dommer)

Informantenes egne erfaringer med saker der det ble avdekket kognitiv funksjonsnedsettelse hos enten en tiltalt eller et vitne, var at slike saker ofte ble trukket eller sendt tilbake i påvente av ytterligere opplysning av saken. Som nevnt over er det altså et tydelig funn at der man bringes til kunnskap om kognitive funksjonsnedsettelser, der får denne kunnskapen konsekvenser og det blir tatt hensyn. Det springende punktet handler om hvorvidt man tar seg tid eller setter inn noen ekstra ressurser eller ikke. En av informantene som arbeider som politiadvokat beskriver for eksempel en situasjon hvor man etter noen overveielser bestemte seg for å prøve å få til en dialog med en arrestant som hadde nektet å si noe.

"Og hvis vi [ikke hadde gått en ekstra runde], så hadde han jo blitt dømt. Men så ble det stilt noen spørsmål, [vi] fikk han litt på glid". Konklusjonen i denne saken var at det forelå en tilstand av nedsatt bevissthet.

Flere informanter er også opptatt av at de som er profesjonelle aktører i straffesakskjeden har både mulighet og plikt til å sørge for at det ikke konstrueres unødige barrierer i kommunikasjonen med de som møter politiet og rettsvesenet. Dette er et vesentlig poeng fordi det viser at informantene hadde en forståelse av at kognitiv funksjonsnedsettelse i seg selv ikke trenger å hemme individet, men at individet i møtet med straffesakskjeden kan oppleve for eksempel språkbruk som er unødig komplisert og dermed ekskluderende og forvirrende:

"...de kognitive vanskene er på en måte kommunikasjonshindre [...], og juriststammen, vi har jo på en måte noen synder på registeret der ikke sant, så bare det å stille enklere spørsmål..."
(aktor)

En annen informant er inne på det samme, men berører samtidig det som er et viktig poeng når det gjelder såkalt universell utforming, at det som er nødvendig for noen kan oppleves som en forbedring for mange:

"Klart språk [...] trenger jo ikke være barnslig men at man snakker klart og enkelt. Jeg gjør det selv med ressurssterke klienter jeg altså, for det er veldig pussig språk vi [jurister] har."
(politiadvokat)

FORSLAG TIL FORBEDRINGER

Informantene kom i løpet av intervjuene selv med en flere klare tilrådninger og forslag til forbedringer av dagens systemer:

- 1) Endre forskriften for tilrettelagte avhør slik at den også omfatter mistenkte eller siktede personer (ikke bare vitner (og herunder fornærmede) slik som i dag).
- 2) Kvaliteten på Kriminalomsorgens personundersøkelser bør heves og bli mer standardisert slik at de kan fungere som verktøy når det gjelder å identifisere kognitive funksjonsnedsettelse.
- 3) Innføring av rutiner hvor dommere som står for saksfordeling og innledende saksforberedelse får rollen som meldepost for å sikre kunnskapsoverføring om kognitive funksjonsnedsettelse fra politi-påtale og forsvarer og bistandsadvokat til domstolen.

Analysen har så langt bidratt til å identifisere særskilt deteksjon og informasjonsflyt som viktige anliggender. Samtidig får analysen frem at straffesakskjeden i dag baserer seg på enkeltindividets skjønn og evne til å fange opp mennesker med kognitive funksjonsnedsettelse. I lys både av analysen selv og av de øvrige resultater og kilder i denne rapporten er det grunn til å mene at det er risikofylt å stole på den enkelte ansattes skjønn, selv om vi har all grunn til å ha tiltro til hans eller hennes gode intensjoner. I termer av forslag til forbedringer er det dermed et overordnet resultat av de kvalitative undersøkelsene at mer vekt på rutinemessige vurderinger for alle kan redusere faren for at enkeltpersonen med kognitive funksjonsnedsettelse ikke fanges opp.

5 KOMMUNIKASJON I FORBINDELSE MED AVHØR OG POLITIFORKLARINGER¹⁵

I dette kapitlet vil vi gå nærmere inn på kommunikasjonen mellom profesjonsaktører i strafferettspleien og personer med utviklingshemming. Vi ser nærmere på hvordan strafferettspleiens aktører på ulike måter behandler, forstår og tolker informasjon fra samtaler, politiforklaringer og avhør av utviklingshemmende, samt informantenes erfaringer med å tilrettelegge og tilpasse sin egen og rettspleiens arbeidsmåter og praksiser for å ivareta viktige rettssikkerhetshensyn.

Kapitlet er bygget på de kvalitative intervjuene, og spesielt med de av våre informanter som har omfattende kompetanse nettopp på dette området. Ivaretagelse av rettssikkerhet for personer med utviklingshemming reguleres spesifikt i noen bestemte områder i strafferettspleien, med dertil tilhørende lovbestemmelser og forskrifter. Dette gjør at det på noen områder er utviklet spesialistkompetanse overfor denne gruppen. Selv om kapitlet spesifikt tar opp forholdene for personer med utviklingshemming, er likevel mange av de situasjoner som drøftes i kapitlet mer eller mindre direkte overførbare til andre kategorier av voksne med andre former for kognitive funksjonsnedsettelse. Drøftingene blir presentert under tre hovedoverskrifter: a) *Kommunikasjon, troverdighet, holdninger og kunnskaper*, b) *Systemnivå og personavhengighet*, og c) *"Men vil det holde i retten?"*.

"DE SIER KANSKJE MYE RART OG GJØR MYE RART"

Informantene uttrykker at det må foreligge en underrapportering når det gjelder vold og overgrep mot personer med utviklingshemming, og at de er overrasket over at så få saker kommer inn til politiet. Enkelte av informantene ser dette som et problem som starter allerede i tjenesteapparatet.

En av informantene er blant de mest erfarne på dette feltet: *"Hvis et barn forteller om vold hjemme, så kommer det anmeldelse til oss. Hvis en utviklingshemmet forteller at han eller hun blir slått hjemme, så kommer det ingen anmeldelse. De må nok ha mye sterkere indikasjoner på at noe har skjedd"*. En gjennomgang Dagbladet gjorde i 2010 viste at det hørte til unntakene at norske kommuner gikk til politiet ved mistanke om overgrep mot utviklingshemmede (Ergo, 2010). Så sent som i 2017 viste en undersøkelse gjort av NOVA at kun 35 prosent av kommunene hadde tilstrekkelige varslingsrutiner (Vislie & Gundersen, 2017). En annen av informantene, også med omfattende erfaring på området, sier det på denne måten: *"De [utviklingshemmede] har en spesiell atferd, og de sier kanskje mye rart og gjør mye rart. Mye er unaturlig. Så når de blir utsatt for overgrep, så blir det vanskelig å oppdage oppi alt det rare"*.

¹⁵ Kapitlet er en lettere omarbeidet versjon av et kapittel i Nina Christine Dahl (2018). Teksten er levert som del av en masteroppgave ved Institutt for sosialt arbeid ved NTNU. Dahl har inngått som del av teamet i det forskningsprosjektet som denne rapporten bygger på.

Enkelte trekk ved utviklingshemmingen kan overskygge tegn og symptomer på at utviklingshemmede utsettes for lovbrudd, og medføre at en del saker aldri når strafferettspleien. Bare det å ha diagnosen "psykisk utviklingshemmet" kan implisitt gi en potensiell attribusjonsfeil hos folk flest, hos det profesjonelle hjelpeapparatet og hos politiet. Dette vil i så fall være samsvarende med for eksempel undersøkelsen til Stobbs & Kebbe (2003), hvor personer med lærevansker ble vurdert til å være mindre kompetente, troverdige og nøyaktige. Noen av informantene mener dette kan forklare manglende avdekking og melding. Flere faktorer i tjenesteapparatets håndtering av mistanke om lovbrudd kan påvirke vurderinger om hvorvidt saker meldes til politiet, og manglende kunnskaper og rutiner trekkes også frem av informantene. Stereotypier kan utgjøre en utfordring for rettssikkerheten (Wessel et al., 2006). Voksne personer med utviklingshemming har vært ansett som ikke-seksuelle mennesker, eller personer som vanskelig kunne sees som seksualobjekt for noen (både i kraft av ytre tegn og fungering). Det kan i så måte bli en dobbel utfordring for folk å tenke seg disse som utsatt, særlig begått av personer uten utviklingshemming.

Den fundamentale attribusjonsfeilen er tendensen til å overdrive betydningen av personlighet og samtidig underslå betydningen av ytre omstendigheter, når man søker å forklare en persons tilstand eller atferd. Attribusjonsfeilen kan sies å være likt distribuert blant lekfolk, fagfolk og aktører i rettspleien. Dette kan utgjøre et rettssikkerhetsproblem for utsatte uten kognitive funksjonsnedsettelse (Wessel et al., 2006). Deres forklaringer kan riktignok underkjennes som lite pålitelige eller troverdige, men de har i hvert fall stort sett forutsetninger for å forklare seg tilstrekkelig. For personer med utviklingshemming kan det sies å være en ytterligere forhøyet risiko for å underkjennes og møtes av attribusjonsfeil, da de i tillegg til sine kognitive vansker er like (muligens mer) utsatt for mulige konsekvenser av både manglende kunnskap og tilstedeværelsen av attribusjonsfeil i samfunnet. De risikerer at deres fortellinger underkjennes, både fordi de er utsatt og fordi de har en utviklingshemming. Forklaringer som trigger affektive reaksjoner hos tilhørerne vil kunne ha en betydelig innvirkning på hvordan informasjonen håndteres (Erez & Tontodonato, 1990).

Således kan informantenes hypoteser om at det profesjonelle hjelpeapparatet påvirkes av attribusjonsfeil, være mulige faktorer som bidrar til manglende rapportering av saker. Økt bevissthet rundt en mulig underkjennelse av utviklingshemmedes forklaringer hos hjelpere vil kanskje ikke bedres gjennom rutiner alene, men bør sees på som et større kompetansehevingspotensial i arbeidet med forebygging av overgrep.

Å HA KOMMUNIKASJONSVANSKER OG BLI MØTT MED FORSTÅELSESPROBLEMER HOS POLITIET

Informantene gir uttrykk for utviklingshemmede opplever kommunikasjonsvansker i avhør. Videre tyder funnene på at aktørene i strafferettspleien kan ha forståelsesproblemer i møte med utviklingshemmede. Å forsøke å forstå hva et annet menneske tenker og føler, innebærer å tolke de ytre tegnene (atferd, kroppsholdning, gestikulering, mimikk) og de verbale ytringene (semantikk, syntaks, toneleie, latens). Ut i fra disse tolkningene, forsøker vi å dra slutninger om hva som skjer i deres indre prosesser. Dette kalles sosial persepsjon eller

"andre-persepsjon" (Pronin, 2002; Epley, 2014). Når man gjør slike tolkninger, er det ofte ut fra en grunnleggende og ubevisst antakelse om at det er et samsvar mellom personens mentale (indre) tilstand og personens (ytre) handlinger. Et eksempel kan være det å forsøke å tolke om det en person forteller under avhør er pålitelig og troverdig, ut fra hva vedkommende sier og hvordan han eller hun ter seg. Dette kan være en lite nøyaktig tolkning, og kan føre til såkalte "correspondence bias", eller "samsvarsfeil" (Pronin et al.; 2002; Epley, 2014). Det vil for eksempel si at dersom en person i sin verbale eller nonverbale kommunikasjon gjør eller sier noe som etter vår oppfatning bekrefter eller avkrefter en antagelse vi har, så kan vi feilaktig slutte at dette er et uttrykk for hva vedkommende faktisk tenker og føler.

Ideelt sett bør politiet utfører etterforskningskritt som bekrefter eller avkrefter det personen forteller, slik at man har objektivt etterprøvbare opplysninger. Det kan være lett å gjøre en feilaktig slutning om hva han eller hun forstår av det vi sier eller gjør. Det siste er av stor betydning i møte med personer med utviklingshemming, der kommunikasjonsutfordringene kan skape grobunn for misforståelser og feiltolkninger. En av politifolkene vi har intervjuet har omfattende erfaring fra avhør av personer med utviklingshemming. Han sier:

"Og det kan jo faktisk være et problem eller en utfordring, å vite at de faktisk har forstått. Og av og til får vi ikke vite det heller."

Han refererer kanskje først og fremst til hvorvidt personen klarer å gjengi, etter egne forutsetninger, det han eller hun har hørt avhøreren si. Deretter vil avhører gjøre seg opp en formening om denne gjengivelsen er en ren speiling (uten prosessering og forståelse) av det personen har hørt ham si, eller om personen har bearbeidet informasjonen og forstått dette korrekt. Den oppfatningen avhører gjør seg, vil være preget av hans egne tolkninger. Dette kan, som han selv sier, noen ganger være en umulig oppgave. Vi kan ikke med sikkerhet vite om vedkommende svarer på det vi faktisk har spurt om eller på det vedkommende tror vi har spurt om.

Også for trente avhørere vil det å tolke andres forståelse kunne være en utfordring. En erfaren rådgiver ved Statens barnehus forteller om slike feiltolkninger som han har observert under avhør:

"De snakker rundt hverandre. De snakker på to ulike nivåer. De misforstår hverandre. Den avhørte kan svare på andre ting enn det avhører tror de snakker om".

Vår evne til å fortolke og resonnere rundt hva andre tenker, skjer så raskt at vi knapt merker at det skjer, og for raskt til at vi skjønner at vi bør ta en pause og undersøke om antakelsene våre stemmer (Epley, 2014). At det kan foreligge normative forventninger til hvordan personer skal oppføre seg (Rose, Nadler & Clark, 2006), kan føre til at mottakere (som i dette tilfellet er avhørere og andre aktører i strafferettspleien) kan miste "det indre kompasset" når det gjelder å tolke det de ser inn i de vanlige skriptene (Epley, 2014). Forklaringer som trigger affektive reaksjoner hos tilhørerne vil kunne ha innvirkning på utfallet av saken (Erez & Tontodonato, 1990). Mennesker har alltid avslørt sine innerste tanker gjennom kroppsspråk og verbale uttrykk, men de har også lært seg å skjule uttrykk ("cues") for å villedde andre, ved å presentere en fasade eller bevisst mislede den andre parten (Epley,

2014). Epley uttrykker at når vi har få "cues" og dermed lite å gå etter, må vi gjette oss frem til hva som er den andres tilstand. Når vi har lite å gå etter vil forsøkene på perspektivtaking oftere føre til at vår feilaktige vurdering forsterkes, enn at vi er mer treffsikre. I avhør av personer med utviklingshemming vil "samsvarsfeil" kunne være en utfordring dersom personen viser "cues" som er vanskelig å tolke. For den som avhøres vil det være en mulighet for at han eller hun heller ikke kjenner igjen eget reaksjonsmønster, fordi situasjonen er så uvanlig at vedkommende ikke har erfaring med å håndtere tilsvarende, eller fordi vedkommende ikke har en bevissthet rundt egne reaksjonsmønster. Den nevnte rådgiveren beskriver en avhørssituasjon på følgende måte:

"En utviklingshemmet gjentok og gjentok til slutt det avhører sa, fordi han trodde at han ikke ble trodd. Avhører misforsto hans måte å formidle forløpet på. Dette førte til full forvirring for mannen. Avhører lyttet ikke til det mannen sa. Det er helt utrolig, hvor feil det kan bli."

I denne situasjonen tolket han den avhørtes gjentakelser dithen at dette skjedde fordi han ikke ble trodd. Dette gjorde han sannsynligvis ut i fra den avhørtes verbale uttrykk og kroppsspråk. I tillegg observerte han avhører og hans eller hennes prestasjoner, herunder evnen til å tolke den avhørte. Til tross for at beskrivelsene av egne tolkninger synes som konklusjoner, sier han:

"Dette blir jo å prøve og beskrive en innsikt hos mennesker som har svak forståelsesevne kognitivt, og det er veldig vanskelig å sette seg inn i hvordan oppfattelsene til disse er."

For personer som har problemer med reseptiv forståelse og ekspressivt ordforråd, vil det kunne føre til åpenbare utfordringer når de skal forklare seg om hendelser (Nation, 2001). Det kan også nevnes at når personer ikke har referanser og assosiasjoner knyttet til ord som "seksuelle overgrep", vil vedkommende nødvendigvis heller ikke kunne gjøre seg antakelser rundt hva begrepene dreier seg om. Det kan nevnes at de samiske språkene heller ikke har tilstrekkelige begreper, noe forskning har vist medfører underrapportering (Eriksen, 2017; Øverli, Bergman & Finstad, 2017).

UVANLIGE FORKLARINGER FRA SJELDNE "BESØKENDE"

Undersøkelsen viser at informantene opplever at aktørene i strafferettspleien mangler kunnskaper om personer med utviklingshemming. Dette gir seg utslag blant annet i aktørenes vurderinger av utviklingshemmedes forklaringer, som igjen kan føre til at personene oppfattes som upålitelige eller ikke troverdige vitner. Flere av informantene gir eksempler fra saker de har vært direkte involverte i, som har blitt henlagte. Rådgiveren viser til at dette kan omhandle både manglende kunnskaper om hvordan personer med utviklingshemming uttrykker seg, og holdninger til forklaringene deres:

"De blir ikke tatt på alvor, de blir ikke trodd i forhold til det de forsøker å formidle. De blir misforstått, og man har en holdning om at her greier vi ikke å få frem noe, her er det ikke noe mer å få gjort. Her får andre instanser ta ansvar, dette er ingen sak for politiet. Her henlegger vi. Med minimalt med innsats, har jeg sett i mange saker".

Personer med utviklingshemming vil kunne oppleve utfordringer i varierende grad under avhør. Med god tilrettelegging vil forklaringen optimaliseres, men utfordringene som er knyttet til den kognitive funksjonsnedsettelsen er stabile. Problemer med å formulere seg og gi relevante svar vil påvirke enhver samtale (Finlay & Antaki, 2012), men kan påvirkes ytterligere av stress og ukjente situasjoner. Et avhør vil kunne representere en slik ukjent situasjon. Forklaringen vil dermed kunne variere ut ifra blant annet kontekst, emne og fasilitering (Claes et al., 2012). Det har blitt stilt spørsmålsteget ved om personer med utviklingshemming er i stand til å gi utfyllende beskrivelser i kommunikasjonssituasjoner som preges av spørsmål/svar på grunn av deres kognitive og kommunikative begrensninger (Corby, Taggart & Cousins, 2015).

Det kan være et misforhold mellom det som informantene opplever som standarder og krav hos aktørene i strafferettspleien, og utviklingshemmedes forutsetninger for å forklare seg. En av de erfarne avhørerne sier: *"Man kan ikke forvente den samme tydelige redegjørelsen fra en med utviklingshemming, som man kan med en som er normalt fungerende. De [utviklingshemmede] har ikke alltid de klokkeklare svarene som man kanskje trenger. Man får kanskje en litt annen type svar. Men like riktige svar, i gåseøyne. Like verdifulle svar".*

Forutsetningene for at vedkommende skal kunne få gi uttrykk for sin oppfatning kan styrkes gjennom metodikk, tilrettelegging og fasilitering, men kan synes å ikke redusere gapet tilstrekkelig. En av informantene sier *"Du må ha litt rom for forståelse, og tenke helheten rundt personen og forklaringen"*. "Rom for forståelse" vil her kunne omhandle at aktørene må strekke seg for å forstå, gjennom å ikke diskreditere forklaringer som kan ha noen uvanlige vandringer i tid og kronologi, og forstå assosiasjoner som en måte å fortelle på, og ikke tas til inntekt for upålitelighet.

UVANLIGE REAKSJONER PÅ UVANLIGE HENDELSER

Flere eksperimentelle studier viser hvordan følelsesmessige uttrykk hos den fornærmede kan påvirke tilhørere (både politifolk og legfolk), og hvordan dette kan få juridiske konsekvenser (Rose, Nadler & Clark, 2006; Wessel et al., 2006; Bollingmo et al., 2008).

En av informantene forteller om et avhør av en kvinne hvor det var mistanke om at hun var utsatt for vold og seksuelle overgrep: *"Jeg kan tenke meg at folk som ser og hører på henne opplever henne som litt ufordragelig. Litt sånn motbydelig type. Slik at det får frem noen holdninger hos de som lytter til saken hennes, og de kan tenke "Hva annet kan du forvente? Du ba om det". Men fordi hun fremstår sånn, er det ei jente du ikke liker så lett"*.

Fornærmede som i liten grad uttrykker følelser som samsvarer med alvorlighetsgraden av det de har vært utsatt for, kan fremstå som mindre troverdige og motta mindre sympati. Det samme gjelder personer som oppfattes å fremstå på andre måter enn den man forventer, gitt kontekst og den bakenforliggende hendelse vedkommende er der for. Den fundamentale attribusjonsfeilen er tendensen til å overdrive betydningen av personlighet og samtidig underslå betydningen av ytre omstendigheter, når man søker å forklare en persons tilstand eller atferd (Pronin et al., 2002). Det er denne slutningsfeilen som ligger til grunn for

såkalt "victim blaming", det vil si når vi "skylder på offeret" og antar at for eksempel volds- eller overgrepsoffer har seg selv å takke for det de har blitt utsatt for. Dette kan være en potensiell slutningsfeil i volds- og overgrepssaker generelt, men risikoen for at den begås kan sies å øke med fraværet av forventet respons (for eksempel normative overgrepssreaksjoner) eller tilstedeværelsen av ikke-forventede responser (for eksempel ikke-normativ atferd). I undersøkelsen gjort av Bollingmo et al. (2008) skriver forfatterne at det kanskje er litt foruroligende at troverdighetsvurderinger av erfarne politifolk styres av samme sosiale stereotyper som hos ikke-profesjonelle.

Dersom man legger til grunn at det foreligger normative forventninger til hvordan ofre skal oppføre seg og vise følelser, vil det kunne påstås at enkelte personer med utviklingshemming eller utviklingsforstyrrelser kan ha en utfordring. Utviklingen til personer med autismespekterforstyrrelser vil ofte være begrenset på en del sosiale områder som også vil ha betydning for kommunikasjonsprofilen. Dette kan være manglende gester og mimikk, atypisk eller manglende blikkontakt og forsinket eller manglende alternering/felles oppmerksomhet (Øzerk & Øzerk, 2013). Noen studier har vist at personer med autismespekterforstyrrelser skanner ansiktsuttrykk på en annen måte, og kan lese og fortolke disse annerledes (Celani et al., 1999; Pelphrey et al., 2002), som vil kunne påvirke den gjensidige kommunikasjonen. I undersøkelsen gjort av Stobbs & Kebbe (2003) fremkom det at jurymedlemmer som var blitt orientert om en persons lærevansker vurderte ham som mindre kompetent, mindre troverdig og mindre nøyaktig enn jurymedlemmer som ikke hadde fått denne informasjonen gjorde.

KUNNSKAPSBRIST ELLER FORDOMMER?

Førstelinjen i politiet har vanligvis ikke særlig formell skolering eller praktisk erfaring med personer med utviklingshemming. De kan dermed mangle tilstrekkelig kunnskap og kompetanse på å identifisere utviklingshemmingen eller å håndtere denne på en adekvat måte, som igjen kan føre til en ubevisst forskjellsbehandling av personer med utviklingshemming som mulig aktører i en straffesak. I NOU 2016:17 beskrives at politi og rettsapparat mangler kompetanse på hvordan utviklingshemmede kan og bør ivaretas i straffeprosessen, hvilket fører til at de får en dårligere rettssikkerhet enn andre (s 177).

Samme NOU viser til nedprioriteringer av saker som omhandler utviklingshemmede: *"Studier fra Sverige viser at politiet nedprioriterer saker der utviklingshemmede er offer for lovbrudd. Dette er i tråd med studier fra Nordlandsforskning om utviklingshemmede som har vært utsatt for seksuelle overgrep. Forskningen viser at politi og påtalemyndigheter er tilbakeholdne med å vektlegge utviklingshemmedes vitneutsagn"* (NOU 2016:17, s 177). Selv om man skal vise varsomhet med å overføre påståtte nedprioriteringer av saker som omhandler utviklingshemmede i Sverige til norske forhold, kan det påstås å være et område som ikke bør oversees. En av informantene sier: *"Man tenker at det ikke er så farlig fordi utviklingshemmede selv ikke skjønner hva de har vært utsatt for, så det er ikke så skadelig likevel."*

Personer med utviklingshemming står fortsatt utenfor mange områder i samfunnet, som arbeidsliv, utdanning og boligmarked (Wendelborg & Tøssebro, 2014). Negative holdninger,

oppfatninger og stereotypier om personer med funksjonsnedsettelse kan sies å fremdeles eksistere. I stor grad handler dette om begrenset kunnskap, informasjon og kontakt med personene (Daruwalla & Darcy, 2005; Modell & Cropp, 2007). Personer med utviklingshemming kan bryte normalitetsforståelsen, og denne forståelsen kan ofte synes å være snever. Man kan argumentere for at politifolk er som folk flest; de kan forholdsvis lite om hva utviklingshemming er, hvordan ulike typer utviklingshemminger kommer til uttrykk, og hvilke særlige behov vedkommende har i rettspleien. Det er rimelig å anta at de påvirkes av de samme normative oppfatninger, stereotypier og forventninger til "adekvat" uttrykk og atferd som lekfolk flest (Rose, Nadler & Clark, 2006; Wessel et al., 2006; Bollingmo et al., 2008), men at konsekvensene av disse blir langt større når de forekommer hos aktører i strafferettspleien. Dette kan bidra til at personer med utviklingshemming, enten de er fornærmede eller gjerningspersoner, får svekket rettssikkerhet gjennom hele rettssystemet.

SYSTEMNIVÅ OG PERSONAVHENGIGHET

Det er gjort endringer på systemnivå de siste årene som kan sies å ha ført til ny praksis i positiv retning for utviklingshemmede (Justis- og beredskapsdepartementet, 2012). Informantene viser særlig til forskrift om avhør av barn og andre særlig sårbare fornærmede og vitner (tilrettelagte avhør) fra 2015. Tilrettelaget avhør fremheves som avgjørende for bedre tilrettelegging, og ikke minst at fornærmede og vitner med utviklingshemming får tilrettelagte avhør med påfølgende oppfølging. En rådgiver på Statens barnehus forklarer:

"Jeg merker jo veldig forskjell fra vi fikk de nye retningslinjene hvor det er lagt en del føringer i forhold til at det skal for eksempel være samrådsmøte i forkant av avhørene. Og da er det noe jeg bare kan ta som et utgangspunkt og kalle inn til i de sakene hvor det er utviklingshemmede. Og da er det ingen som stiller spørsmål ved det lengre, da bare finner vi en dato og legger opp til det".

At ingen stiller spørsmål ved at det innkalles til samrådsmøter kan sees på som at prosessen er forenklet gjennom standardisering av forberedelsene. Samrådsmøter har vært en anbefalt praksis i forberedelser til avhør av utviklingshemmede, men kan ha vært ansett som valgfri praksis. Det samme gjelder utviklingshemmedes tidligere mulighet, men nå rettighet, til å avhøres av særlig skikkede personer. En av de erfarne avhørerne viser til at den nye forskriften for tilrettelagte avhør, samt videreutdanningen ved Politihøgskolen, har ført til noe større bevissthet rundt utviklingshemmede. Vedkommende sier: *"Det er en kombinasjon av utdannelsen og forskriften. At da er liksom valgfaget borte. Nå er det et 'must'. Så at du fikk med en tidsfrist og at det har blitt en utdanning, tror jeg nok har hjulpet".*

Begge de nevnte informantene viser til endringer på systemnivå som en viktig faktor når det gjelder å prioritere oppgaver knyttet til personer med utviklingshemming. Videreutdanningen på Politihøgskolen kan sees på som et godt grunnlag for å starte den mengdetreningen avhørere ved Kripos etterlyste, og som i størst grad ligger til grunn for kvaliteten på den enkelte avhørers metodikk.

"Tid og ressurser" er faktorer flere av informantene trekker frem som slår negativt ut der saker er ressurskrevende, og at de oppgavene som ikke er lovpålagte, blir prioritert bort.

Tidsfrister i saker som omhandler personer med utviklingshemming blir trukket frem som en positiv lovendring i den forstand at tidsfristen øker bevisstheten, og bidrar til at saker behandles raskere. For personer med utviklingshemming vil dette kunne ha en særlig positiv virkning.

Informasjonsgjenkalling er en av de prosessene personer med utviklingshemming kan ha vansker med når de skal avlegge forklaring (Bull, 2010; Milne & Bull, 2001), og hvor lang perioden fra hendelse til avhør er, vil kunne bli avgjørende. En av avhørerne vi har intervjuet beskriver lang ventetid som at *"ting blir forrykket i minnet, at det kommer bakover i køen av minner"*. En rådgiver beskriver prosessen i avhør slik: *"De må bli satt tilbake til hendelsen. Og de må bli minnet på hendelsen. For det kan ha skjedd flere overgrep i ettertid. Noen blir utsatt for gjentagende overgrep uten at de vet det selv"*. Forskning har vist at personer med utviklingshemming ikke har større tilbøyelighet til å fabrikke eller forvrengte informasjon enn andre (Gudjonsson & Clare, 1995), men gjenkallingen av detaljer kan være vanskelig for dem.

Når det gjelder tidsperspektivet fra hendelse til avhør, er også det at sakene blir meldt for sent til politiet en utfordring som trekkes fram av flere informanter. En av de erfarne avhørerne viser til nettopp dette: *"Sakene kommer rett og slett inn for sent til politiet. Det er vanskelig å bevismessig håndtere da"*. Dermed kan feil håndtering i hjelpeapparatet og manglende systemer og tidsfrister sies å utgjøre en stor utfordring. Avhørerne hos Kripos uttrykker at de har erfart at hjelpere vegrer seg for å melde saker. Det skaper uro på arbeidsplassen, og hjelperne er usikre på om å melde mistanken kan gjøre mer skade enn nytte. I tillegg har avhørerne erfart at også de som står personen nær kan avfeie mistanken, og stille større spørsmålsteget ved hans eller hennes troverdighet, enn ved andres. En erfaren politietterforsker sier: *"Jeg har opplevd flere ganger at de stiller litt tvil om det som blir sagt. At de bruker å lyve, hun har sikkert sagt sånn før, og at de tenker at 'Nei, det er sikkert ikke noe i det her'."*

I 2014 publiserte Bufdir en veileder og retningslinjer for håndtering av mistanke om overgrep mot personer med utviklingshemming (Bufdir, 2014). Denne skulle ideelt sett vært tatt i bruk av alle landets kommuner. I 2017 ble det publisert en studie av Vislie & Gundersen som viste at kun 35 prosent av kommunene hadde skriftliggjorte varslings- og rapporteringsrutiner som rettet seg mot risikoutsatte voksne. Studien viste også at det å ha varslings- og rapporteringssystemer i kommunene ikke er tilstrekkelig for at de tas aktivt i bruk av de ansatte (Vislie & Gundersen, 2017, s. 8). Dermed kan det være betimelig å se på hvordan manglende implementering av varslingsrutiner får direkte konsekvenser først og fremst for personene som er utsatt, men også for politiets arbeid i de sakene som meldes.

MISTENKTE AVHØRT UTEN TILRETTELEGGING

Når det gjelder mistenkte med utviklingshemming, uttrykker flere informanter blant politiet, dommere og advokater at det etter hvert må skje endringer på systemnivå. Dagens praksis er for personavhengig, og dette utgjør en fare for rettssikkerheten for denne gruppen. En av dem vi har intervjuet i politiet, uttrykker dette slik: *"Du må på en måte brenne litt for det du*

gjør, og legge inn en ekstra effort. Og det er kanskje ikke et fagfelt alle har kjempeinteresse for. Vi må bli flinkere til å fange dem opp. Også mistenkte".

Hun viser til at det kan forekomme at personer med utviklingshemming blir avhørt uten at de blir behandlet som særlig sårbare. *"Juristene må fange det opp. Hvis de merker at "her kan det være noe", så må de stille de rette spørsmålene og finne ut av det her. Folk som har lett utviklingshemming kan bli avhørt uten at vi får beskjed om det. For hvis de gjør greit rede for seg, så tror jeg kanskje ikke alltid vi tenker i de baner".*

Etter informantens vurdering, er det i disse sakene er det slik at utviklingshemmede er avhengige av å møte på folk som brenner for det de gjør, og som legger inn en ekstra innsats ("effort"), noe som indikerer at informanten kan oppleve at fagfeltet kan være preget av manglende interesse. Avhørerne hos Kripos uttrykker at det er utfordrende å fange opp personer som er i gråsonen. Her vises det kanskje også til personer med differensialdiagnoser, hvor politiet skjønner at personen kan ha en funksjonsnedsettelse, men ikke oppdager hvilken. Det er først og fremst operative mannskaper, etterforskere og avhørere som møter personene, og som må settes i stand til å vurdere. Politijurister møter sjelden personen som skal avhøres, og det er derfor viktig at juristen får den nødvendige informasjonen for å kunne ta sine beslutninger.

Informantene gir i flere tilfeller uttrykk for at saker hvor utviklingshemmede er mistenkte i straffesaker, behandles saken videre uten at dette tas hensyn til, selv om mistanken om utviklingshemming er sterk. Både koordinator og avhørere anbefaler at politiet må lage systemer for å fange opp utviklingshemmede. Det er nå ti år siden Søndena, Rasmussen, Palmstierna & Nøttestad (2008) publiserte sin undersøkelse der de fastslo at blant utviklingshemmede innsatte i norske fengsler, var utviklingshemmingen i mange tilfeller ikke oppdaget av strafferettspleien. En avhører med lang erfaring på området sier: *"Politiet må lage systemer for å fange opp disse her. Når vi sitter med kunnskap om hvor mange av disse som sitter i fengsel, og som ikke har fått ivaretatt sin rettssikkerhet. Det er jo mange som i beste fall skulle hatt lavere straff".*

Kravet om tilregnelighet og subjektiv skyld er til stede i de fleste siviliserte rettssystemer. I norsk strafferett er preventive hensyn og forebygging av lovbrudd fremtredende. Det gis en adgang til å redusere straffen til personer med utviklingshemming (eller det straffeloven betegner som "psykisk utviklingshemming"). "Når vi har en adgang til å sette ned straffen for de med lettere psykisk utviklingshemming, er dette fordi slike preventive hensyn ikke gjør seg gjeldende med samme styrke overfor denne gruppen lovovertrædere" (Søndena & Spro, 2016, s. 505-506). For å unngå at feil (som manglende identifisering, tilrettelegging og eventuelle justisfeil på bakgrunn av disse) følger personen gjennom flere ledd i strafferettspleien, er det viktig å fange opp utviklingshemmingen tidlig. En av informantene fra politiet er opptatt av dette: *"Det må være opplæring i førstelinjen. Altså de betjentene som er ute, de som får sakene. De må vite hva de skal se etter".*

I flere av intervjuene med politiet kommer det til uttrykk et behov for at systemer for å fange opp utviklingshemming må utarbeides, og at dette bør være mulig å gjennomføre. En av rådgiverne ved Statens barnehus viser til at en del personer med utviklingshemming kanskje

ikke er klar over hva de er mistenkte for, eller skjønner den handlingen de skal ha gjort. Han mener utviklingshemmede kan mangle den kunnskapen. Han sier videre:

"Mistenkteavhør av sårbare eller muligens utviklingshemmede på et politihus med vanlige metoder hos politiet, er et overgrep mot den utviklingshemmede. Det er et overgrep mot personen, og det kan skje store feil med tanke på rettssikkerheten da".

VURDERING AV DIAGNOSER OG TILTRO TIL METODIKK

Avhørerne uttrykte at de kunne erfare en diskrepans mellom hvordan personer med utviklingshemming presterte i avhørssituasjonen og hva de hadde forventet av vedkommende, basert på informasjon de på forhånd hadde fått fra personens nærstående andre (det vil si familie eller ansatte). Det kunne oppleves å få mer informasjon fra personen enn det politiet hadde fått forespeilet at vedkommende ville være i stand til å gi, ut fra sitt kognitive funksjonsnivå: *"Som regel holder de mye lengre enn jeg på forhånd tror. Andre sier at vedkommende ikke kommer til å snakke, også snakker hun kjempemasse"*. Det kunne også omfatte lengre oppmerksomhetsspenn når personen fortalte om den aktuelle hendelsen som lå til grunn for avhøret.

En tolkning man skal vise varsomhet med, er at bedre ytelse enn forventet er en konsekvens av avhørsmetoder eller fasilitering. Dersom en slik fortolkning skulle være gyldig, burde man kunne operasjonalisere de fasiliterende faktorene i avhørsmetodikken. En slik tydelig operasjonalisering fremkom ikke i de aktuelle intervjuene, noe som kan være en svakhet ved selve intervjuet (for eksempel at respondentene ikke ble tilstrekkelig bedt om å utdype hva de trodde medførte den høyere ytelsen). Det finnes heller ikke forskning som støtter en slik tolkning. Imidlertid kan en alternativ forklaring være at respondentene i dette ga uttrykk for en ubevisst bias knyttet til tiltro til avhørsmetodikken per se, og/eller til egenskaper for å fremme kommunikasjon hos andre.

Faktorer som 'social desirability bias' (ubevisst ønske om å ha evner og egenskaper som anses som sosialt ønskelig) og attribusjonsfeil (feilslutninger knyttet til årsakssammenhenger), kan være mulige forklaringer på dette. Med hensyn til sistnevnte, ville det kunne være at avhørere tilskriver den oppfattede ytelsen hos den avhørte til egne kvaliteter, mens det i realiteten kan handle om andre faktorer. I verste fall kan det tenkes at den avhørte føler seg presset (for eksempel på grunn av autoritetsfrykt) til å yte over evne, eller reagere på måter som er uvanlig for ham/henne å være. Her kan det være ulike mekanismer som slår inn. Selve situasjonen kan være skremmende og uvant, og asymmetrien kan være merkbar (Linell & Luckmann, 1991).

Personer med utviklingshemming som er klar over sine kognitive begrensninger kan dermed anstrenge seg for å kompensere eller skjule begrensningene. De kan også ha et ønske om å "please" politiet, og komme dem i møte ved å svare på spørsmål og vise samarbeidsvilje. I dette ligger det også en risiko ved at de kan tilstå lovbrudd de ikke har begått. Ut i fra forskning på utviklingshemming og kommunikasjon vil de kunne ha ulik reseptiv forståelse i kjente og ukjente situasjoner. Dette vil kunne ha den effekten at de yter mindre under avhør enn det de gjør i kjente omgivelser (Cascella, 2005). Dette er i samsvar med Bull (2010) og Milne & Bull (2001) som beskriver hvordan personer med utviklingshemming kan mangle

strategier for å håndtere nye situasjoner. En konsekvens av dette vil være at de håndterer samtaler utenfor den vante arenaen dårlig. Bull (2010) viser til at stressnivået øker og påvirker muligheten til å fremkalle minner som gir detaljerte beskrivelser til rettslig bruk. Imidlertid finnes det forskning som synliggjør viktige faktorer for å kunne optimalisere forklaringen, eller få den avhørte til å yte så godt som mulig (men ikke over evne) under avhør (Agnew et al., 2006; Bull, 2010; Powell et al., 2013). Her ligger det åpenbare metodiske operasjonaliseringer som både vil kunne knyttes til både metode og egenskaper hos den aktuelle avhøreren. Ifølge rådgivere er det enkelte faktorer som kan være vanskelig å operasjonalisere (som kroppsspråk, mimikk, stemmebruk), men disse er ofte avgjørende for hvor vellykket kommunikasjonen under et avhør blir: En av rådgiverne ved Statens barnehus sier:

"Jeg har tenkt, at nå skjer det et mirakel, som gjør at den utviklingshemmede etter så kort bekjentskapstid greier å sitte der og fortelle om de mest fortrolige, intime og veldig skamfulle ting som har skjedd".

Avhørerne i denne undersøkelsen forteller om en tilrettelegging som bærer preg av relasjonell og sosioøkonomisk tilnærming til personen, hvor det tilstrebes å se hele mennesket i dets livsfase og situasjon. Dette fordrer at politiet legger mye ressurser i forberedelsene, som også noen av informantene forteller om.

Ut ifra enkeltutsagn fra informantene ble en del definisjoner av den kommunikative prosessen kategorisert i følgende kategorier: Normative beskrivelser, funksjonelle beskrivelser og responderende beskrivelser (Brennan & Brennan, 1994, s. 31). Eksempler på normative beskrivelser, som vil si at informantenes definisjoner var basert enten på abstrakte begreper av "normalitet" (og "unormalitet") eller tilsvarende abstrakte begreper om "prestasjon", er:

"utviklingshemmede kan si mye som virker helt feil for vanlige folk"

"det er vanskelig for utviklingshemmede"

"det er nesten umulig for utviklingshemmede"

Eksempler på funksjonelle beskrivelser (om hva utviklingshemmede kan gjøre) var:

"de kommuniserer ikke sånn fra A til Å"

"autister må ha helt, helt konkrete ting"

"det er vanskelig å komme inn på detaljer i hendelsesforløpet"

De responsive beskrivelsene som omtalte hvordan informanten forholdt seg til den utviklingshemmedes kommunikasjonsferdigheter var eksempelvis:

"du må vite når grensen deres er nådd"

"(...) komme i gang med en god kommunikasjon, en dialog som gjør at du får etablert tillit, etablert god oppmerksomhet, og god kontakt med personen"

"i slike møter, så forsøker jeg å tilpasse meg med respekt"

De funksjonelle og responsive beskrivelsene var klart i flertall. Dette kan gi en pekepinn på respondentenes refleksjoner om funksjonsnedsettelse, men kan også være et resultat av at intervjuene bar preg av å innhente informasjon om hva som *faktisk gjøres*, og i mindre grad innhentet informasjon om *hvorfor*. De normative beskrivelsene av kommunikasjonsprosessen mellom ansatte i politiet og personer med utviklingshemming ble først synlig ved lesing av transkripsjonen. I ettertid synes dette å være en svakhet ved undersøkelsen, og

intervjuene i særdeleshet. Eksempelene ble likevel tatt med, for å vise at det kan være ulikheter mellom informantene, men også en inkonsekvens hos samme informant, som beveget seg mellom "ytterlighetene" (både medisinsk forståelse og en noe kategorisk beskrivelse av utviklingshemmedes prestasjoner, og rik responsiv beskrivelse av tilpasning).

Flere informanter bruker "lettere utviklingshemmet eller moderat utviklingshemmet" for å tydeliggjøre forskjeller i funksjonsnivåer. Innenfor strafferetten hvor det er grenser i intelligenskvotienten, kan slike tydelige skiller være nødvendig. Som beskrivelser av en persons funksjonsnivå er de ikke like hensiktsmessige, da verken diagnosen i seg selv eller IQ nødvendigvis er brukbar informasjon om personens fungering. Det kan være stor forskjell på om person med lettere utviklingshemming har IQ i nedre eller øvre område, altså IQ på 69 eller IQ på 51. Kategorisering av mennesker med utviklingshemming kan i noen sammenhenger gjøre det enklere å systematisere tiltak, men innenfor utviklingshemming er variasjonene store, og kategoriene er ikke alltid presise. Det kan synes som den medisinske forståelsen (Tøssebro, 2010) er fremtredende når noen av informantene beskriver ulike utfordringer for utviklingshemmede. Dette kan være en måte å forenkle noe komplisert på, og ikke nødvendigvis være et uttrykk for lemfeldig forhold til enkeltindividets utfordringer. Det er dog viktig å være klar over at for kategorisk tilnærming til utviklingshemming kan være lite treffsikker og ikke gi et godt bilde av personen (Lorentzen, 2008; Tøssebro, 2010).

"MEN VIL DET HOLDE I RETTEN?"

Flere informanter beskriver hvordan kontekst er viktig i et kommunikasjonsteoretisk perspektiv for å skape mening. En av rådgiverne vi intervjuet sier: *"Du kan ikke bare lese igjennom en utskrift av et avhør, og skjønne hva som har skjedd. Det vil du sannsynligvis ikke kunne gjøre når det gjelder utviklingshemmede. Du må se hele hendelsesforløpet og vite om hele settingen for å skjønne hva den utviklingshemmede forteller"*. Han uttrykker her en forståelse for hvordan uttalelser alene ikke skaper mening, men må forstås ut i fra en helhet.

Det kan sies å være en oppfatning blant informantene om rettens avgrensning for indirekte kontekst (som bakgrunnskunnskap til kommunikasjonsferdigheter) og direkte kontekst (som er skapt i interaksjonen mellom avhører og den avhørte) er satt for tidlig. En av avhørerne vi har intervjuet forklarer at dette er faktorer han ønsker å beskrive for retten, nettopp for å vise hvordan avhøret kan forstås. Han sier: *"Vi ønsker jo faktisk å bli stevnet i retten. For de som sitter der og ser avhørene har veldig liten kompetanse på dette. Så det å kunne være i retten og fortelle om hvordan vi forbereder oss, hvordan vi stiller spørsmål og å dele kunnskap rundt dette, det mener vi er med på å høyne rettssikkerheten litt mer for de fornærmede, i hvert fall"*.

I intervjuene kommer det også fram en oppfatning av at utviklingshemmedes forklaringer ikke vil kunne innfri rettens krav til redegjørelse. En av avhørerne fra politiet uttrykker dette slik:

"Man kan ikke forvente den samme tydelige redegjørelsen fra en med utviklingshemming, som man kan med en som er normalt fungerende. De [utviklingshemmede] har ikke alltid de klokkeklare svarene som man kanskje trenger. Man får kanskje en litt annen type svar. Men like riktige svar, i gåseøyne. Like verdifulle

svar". [...] "Det blir aldri fullverdige forklaringer, sånn som retten ønsker at forklaringer skal være".

Gjenkalling av detaljer kan være særlig vanskelig for personer med utviklingshemming. Men forskning som er gjort antyder ikke at personer med utviklingshemming er mer tilbøyelig til å fabrikke eller forvrengte informasjon (såkalte 'errors of commission' der noe som ikke har skjedd/vært tilstede legges til (Gudjonsson & Clare, 1995), så lenge de blir avhørt på en rett måte. En av rådgiverne vi har intervjuet på Statens barnehus sier:

"En utviklingshemmet vil ikke kunne beskrive hendelsesforløpet utfyllende, fordi han har ikke den innsikten. En utviklingshemmet vil bare kunne forklare sin subjektive opplevelse. En utviklingshemmet vil ikke kunne forklare andres måte å gjøre ting på, som de ikke kan gjøre selv. Det er nesten umulig for en utviklingshemmet å fortelle en historie fra A til Å."

I hvilken grad en person med utviklingshemming vil kunne redegjøre for et hendelsesforløp er naturlig nok svært varierende. Dette er utfordringer som kan være høyst aktuelle for en del personer med utviklingshemming. Kravene til bevis er strenge, og i saker som omhandler personer med utviklingshemming vil disse kravene utgjøre en større utfordring. Kravene innebærer en risiko for at saken ender i en henleggelse eller frifinnelse, til tross for de skritt som er tatt for å bøte på eventuelle manglende kommunikasjonsferdigheter gjennom avhør på barnehusene av fornærmede.

6 SAMHANDLING OG OMFANG

Vi skal kort samle opp noen av de diskusjonene som har gått på ulike måter gjennom de tidligere kapitlene. Det ene diskusjonen handler om omfang: Hvem er det vi snakker om og hvor mange er de? Anslagsvis hvor mange møter strafferettspleien på en eller annen måte? Videre vil vi se nærmere på hva datamaterialet sier om samhandling internt mellom leddene i strafferettspleien i de tilfeller der personer med kognitive funksjonsnedsettelse er involvert. På hvilke måter samhandler og ivaretar profesjonsaktørne og systemet denne målgruppen?

OMFANG

Hvor mange personer snakker vi om? Av metodiske grunner er dette umulig å fastslå nøyaktig. For det første omfatter kognitiv funksjonsnedsettelse mange ulike typer av diagnoser, med diagnosekriterier som til dels er uklare. For det andre omfatter begrepet også et tenkt antall udiagnostiserte tilstander, som nettopp har det ved seg at de er ikke-erkjent, og derfor unnviker opptelling. For det tredje henger diagnoser sammen med endringer i befolkningen over tid, slik at antallet personer som er innenfor kriteriene varierer. Begrepet kognitiv funksjonsnedsettelse må derfor forstås som en teoretisk konstruert størrelse som viser til noen trekk ved enkelte medisinske diagnoser som har større eller mindre utbredelse. Det trolige beste svaret på spørsmålet om hvor mange må derfor baseres de kvalifiserte anslag som gis av folkehelsemyndigheter og andre instanser med oversikt over befolkningens sammensetning i så hensende. Vi vil nærme oss spørsmålet gjennom å se nærmere på andelen i befolkningen med de mest utbredte formene for kognitive funksjonsnedsettelse.

Antallet registrerte personer med utviklingshemming i Norge er på rundt 24 000 personer, ifølge tall fra Statistisk sentralbyrå. Dette er personer som er registrert som mottakere av kommunale tjenester. Likevel er det langt flere som lever med en utviklingshemming uten å være diagnostisert eller å motta offentlige tjenester knytte til funksjonsnedsettelsen. Anslagene over andelen i befolkningen med en diagnostisert eller udiagnostisert utviklingshemming varierer mellom 1,25 til 2,5 prosent av befolkningen. Dette utgjør mellom 75 000 og 125 000 personer i Norge (NOU 2016:17). Når det gjelder antallet personer med demens, er Helsedirektoratets anslag at det dreier seg om rundt 71 000 personer på landsbasis (Helsedirektoratet, 2017). I Helse- og omsorgsdepartementets Demensplan 2020, vises det til at antallet personer med en demens i Norge i 2013 var i underkant av 80 000 personer. Det blir påpekt at anslaget trolig er for lavt, ettersom en del personer ikke er diagnostisert (Strand et al., 2014). Kognitiv funksjonsnedsettelse som følge av hjerneslag kan eksempelvis innebære problemer med konsentrasjon, oppmerksomhet og kommunikasjon. Årlig rammes 15 000 personer i Norge av hjerneslag, ifølge Helsedirektoratet. Det anslås at en tredjedel vil ha varige funksjonsnedsettelse, alt avhengig av hvor i hjernen skaden inntreffer (Helsedirektoratet 2010). Afasi (språkforstyrrelser og problemer med lesing/skriving) kan oppstå som følge av hjerneslag. Antallet personer som lever med afasi som følge av hjerneslag har blitt anslått til 55 000 personer på landsbasis (Fjærtøft & Indredavik, 2007a og 2007b). Når det gjelder personer som lever med alvorlig, traumatisk hodeskade som følge av ulykker eller

sykdom, er dette anslått til å utgjøre mellom 5 000 til 10 000 personer på landsbasis (Solbakk, Schanke og Krogstad, 2008).

Dette er ingen uttømmende oversikt. Det er for eksempel kjent at alvorlige psykiske helseproblemer og omfattende rusmisbruk har konsekvenser for kognitive ferdigheter (Statens helsetilsyn, 2000), men det er svært vanskelig å tallfeste av dette. Med fare for at det kan være en viss overlapp mellom enkelte av kategoriene, er et forsiktig estimat at den delen av befolkningen vi snakker om her utgjør rundt 250 000 personer på landsbasis, delvis med og delvis uten tydelige diagnoser. Dette tilsvarer 4,7 prosent av befolkningen. Da er det ikke de diagnosegrupper med mindre utbredelse medregnet.

Hva vet vi så om hvor mange av disse som møter strafferettspleien? Rapporteringen fra fagfeltet, gjennom intervjuene og spørreundersøkelsen vi har gjennomført, viser at aktørene i politiet og rettsvesenet er kontakt med mennesker som faller inn under de ulike kriteriene relativt oftere enn hva omfanget i seg selv skulle tilsi ved en normalfordeling. Det henger etter alt å dømme sammen med de sosiale filtreringsmekanismene som gjør at personer med dårlige forutsetninger i større grad faller gjennom i skole, utdanning, arbeidsmarked og flere av den type av sosiale institusjoner som bidrar til at folk blir sosialt inkludert.

Slik det fremgår av resultatene fra spørreundersøkelsen og intervjuundersøkelsen, er problemstillingen med at man møter personer som ikke forstår hva som foregår høyst gjenkjennbar blant profesjonsaktørene. Respondenter og informanter kan i mange tilfeller vise direkte til saker de har vært involvert i, og der kognitive funksjonsnedsettelse har vært en del av sakskomplekset. I noen tilfeller har funksjonsnedsettelsen vært direkte adressert, i andre tilfeller har dette vært en mistanke eller bekymring hos en eller flere av aktørene. På vårt spørsmål sier aktørene at de tilfellene de har vært involvert i, har personer med kognitive funksjonshemminger blitt ivare tatt på en adekvat måte gjennom saken, fordi man tar nødvendige hensyn gjennom å legge til rette, gi støtte eller finne minnelige løsninger underveis.

I spørreundersøkelsen har vi stilt flere spørsmål som på ulike måter belyser spørsmålet om omfang. Av alle de spurte er det 28 prosent som på våre spørsmål har rapportert at de møter personer med kognitive funksjonsnedsettelse noen ganger i måneden eller oftere. 68 prosent oppgir det møter personer med kognitive funksjonsnedsettelse årlig eller sjeldnere. Det er først og fremst i rollen som mistenkt, siktet eller tiltalt at respondentene svarer at de møter personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Blant respondenter fra politiet er det først og fremst i rollen som fornærmet eller vitner til lovbrudd respondentene møter personer med kognitive funksjonsnedsettelse. Blant respondentene fra statsadvokatene er det primært som mistenkt, siktet eller tiltalt.

Det fremgår av svarene på spørreundersøkelsen at det først og fremst er gjennom relativt enkle tilpasninger og de inkrementelle endringene at man finner løsninger som ivaretar og tilpasser situasjonen for den enkelte, enten det er å forklare seg i et politiavhør, som vitne eller tiltalt i en rettssak. Det kan handle om å bruke litt lenger tid eller å ta hyppigere pauser. Dette svarer godt til det bildet som tegnes gjennom gruppeintervjuene vi har gjort med profesjonsaktører som har særlig omfattende erfaring på strafferettsfeltet. De mer formelle

tiltakene blir også benyttet, slik som det å oppnevne forsvarer eller bistandsadvokat. Ifølge våre informanter gjøres dette først og fremst i de alvorlige sakene.

Det å spørre direkte eller indirekte, eller innhente opplysninger eksternt, er de vanligste måtene som profesjonsaktører benytter hvis de har en mistanke om at en person har forståelsesproblemer. De fleste av profesjonsaktører svarer at de ikke har konkrete rutiner på deres arbeidsplass for å avdekke eventuell kognitiv funksjonsnedsettelse hos en person. Dette er først og fremst forhold som den enkelte vurderer gjennom sine løpende arbeidsoppgaver. Etter det vi kjenner til, er det ingen formell opplæring i grunnutdanningene i strafferettspleien som omhandler utviklingshemming eller andre former for kognitive funksjonsnedsettelser. Dette er altså først og fremst overlatt til et mer allment skjønn hos den enkelte.

Vi stilte også spørsmål til respondentene om i hvilke typer av straffesaker de vurderer at personer med kognitive funksjonsnedsettelser er involvert. Det kan riktignok innvendes at dette er vurderinger. Vi anser likevel at dette er interessant, fordi det kan ses i sammenheng med de opptellingene av hvilke typer saker utviklingshemmede figurerer i Lovdata. Det er derfor interessant å merke seg at dette i store trekk stemmer godt overens, og indikerer at det er grunn til å feste tillit til tallmaterialene.

Det fremkommer av svarene at opplysninger om diagnose først og fremst er interessant i de alvorlige straffesakene. Her kan kognitiv funksjonsnedsettelse knyttes til rett til forsvarer eller bistandsadvokat. I de mindre alvorlige sakene, som det også er flest av, blir imidlertid spørsmålet om hvorvidt personens tilstand er diagnostisert eller udiagnostisert noe underordnet i hverdagens praksiser, så lenge aktørene opprettholder en viss følsomhet eller oppmerksomhet for at det å håndtere forståelsesproblemer er en del av yrkesutøvelsen. Som vi har vist, uttrykker imidlertid flere av informantene en bekymring for at disse spørsmålene i så vidt stor grad er knyttet til den enkles skønnsutøvelse, og i mindre grad til formelle rutiner og prosedyrer.

Hvorvidt det er en større eller mindre andel av personer med kognitive funksjonsnedsettelser som møter strafferettspleien, sammenlignet med den øvrige befolkningen, er svært vanskelig å vurdere. Norske og internasjonale studier har vist at kognitiv svikt med IQ lavere enn 70 forekommer hos 7-29 prosent av representative fengselspopulasjoner (Søndena, 2009). I en studie av disse forholdene i Norge, fant vi at tilsvarende tall var 10,8 prosent (Søndena, Rasmussen, Palmstierna & Nøttestad, 2008). Dette betyr at antallet straffesaker der psykisk utviklingshemming er et relevant tema, ligger rundt 1000 saker årlig.

En norsk studie som spesielt har sett på saker der personer med utviklingshemming er domfelt, viste en noe annen spredning av lovbruddene. 33 prosent av sakene omhandlet vinningskriminalitet, 27 prosent var voldsrelatert, 20 var prosent seksuallovbrudd, samt spredte tilfeller av annen kriminalitet (ibid). Den eneste tydelige forskjellen mellom utviklingshemmede lovbrøyttere og andre lovbrøyttere var at utviklingshemmede i liten grad var involvert i narkotikalovbrudd. Svak tilknytning til familie og venner, rus, konflikter i skole og arbeidsliv, hyppige kontakter med helsevesen og, omsorgstjenester samt omfattende lovbruddshistorikk bidrar til risikoen for å begå lovbrudd. I tillegg har vi en sterk overrepresentasjon av unge menn fra sosioøkonomisk vanskelige kår. Dermed er det få de

særlige karakteristika som ser ut til å skille utviklingshemmede fra andre lovbreakere (Søndena et al., 2008; Revold 2015).

SAMHANDLING OM PERSONER MED KOGNITIV FUNKSJONS- NEDSETTELSE

Den ene av de overordnede problemstillingene for studien er formulert slik: Hvordan samhandler politiet og rettsvesenet med personer med kognitive funksjonsnedsettelser: a) i første møte med politiet? b) under avhør, c) under en rettssak og d) i overgangen mellom de ulike instansene? Vi har belyst dette spørsmålet på ulike måter i de ulike delstudiene. Nedenfor vil vi kort forsøke å gi et mer sammenfattende svar.

Analytisk kan vi skille mellom to ulike "repertoar" av tilpasninger som er i bruk i samhandlingen om disse personene. På det vi kan kalle "nivå 1" ser vi at de profesjonelle aktørene utviser en betydelig grad av skjønn og selvrefleksiv holdning til egen praksis i hverdagen. Skjønnsutøvelse gir muligheter til å tilrettelegge og tilpasse på ulike måter eksempelvis gjennom å bruke et enklere språk, ta pauser oftere, sette av mer tid til å behandle en sak, eller gi veiledning. Vi vet også at opplysninger om funksjonsnedsettelse kan bli formidlet mellom nivåene i strafferettspleien, slik at det tas høyde for at slike saker kan innebære behov for tolking, hyppigere pauser, mv. Resultatene fra spørreundersøkelsen tyder på at nettopp disse relativt enkle minimumsløsningene er de aller viktigste måtene som systemets samhandling og rettssikkerhetshensyn blir ivaretatt på overfor personer med kognitive funksjonsnedsettelser (tabell 5).

Ut over dette, på det vi kan kalle "nivå 2", finner vi de ulike typer av formelle prosedyrene som er innebygget i strafferettspleien, og som kan omfatte personer med kognitive funksjonsnedsettelser, alt etter hvilket funksjonsnivå den enkelte vurderes å ha. Det dreier seg om å benytte rettelagte avhør, mulighet til å oppnevne forsvarer, oppnevne bistandsadvokat, involvere tiltro-personer eller benytte vitnestøtte. Disse mulighetene er også en del av standardrepertoaret, men med noe høyere krav til begrunnelse. I intervjuene med profesjonsaktørene kommer det til uttrykk hvordan spørsmål om rettssikkerhetshensyn et tilbakevendende tema i arbeidshverdagen innen strafferettspleien, og virker inn på de avveininger som gjøres i disse sakene.

Kombinasjonen av reflekterte og ansvarlige profesjonsutøvere, sammen med veletablerte ordninger for å ivareta personer som av ulike grunner har behov for hjelp eller tilpasninger for å sine interesser tilstrekkelig ivaretatt, samvirker tilsynelatende til at hensynet til rettssikkerhet ivaretas. Likevel er det tre sentrale aspekter ved det som fremkommer i dataene og som fremstår som særlig viktige. Alle tre peker mot det samme grunnspørsmålet. Dette er: a) Muligheten for å kunne oppdage eventuelle kognitive funksjonsnedsettelser så tidlig som mulig i forløpet, b) faren for følgefeil oppstår og c) betydningen av å ha god kompetanse i førstelinjetjenestene som møter publikum.

TIDLIG DETEKSJON

Tidlig deteksjon fremheves som et viktig ledd i mange av intervjuene vi har gjennomført. Kun en viss andel av personer med kognitive funksjonsnedsettelse fremstår som "tydelig merket", enten det er i møte med strafferettspleien eller andre deler av offentlige velferdssystemer. Informanter i alle deler av studien trekker frem betydningen av å oppdage eventuelle kognitive funksjonsnedsettelse så tidlig som mulig. Våre informanter, som er fagpersoner med omfattende erfaring på dette området, gir uttrykk for at man ønsker seg at idealet om tidlig deteksjon er svært viktig. Likevel anser de også at dette er forhold som kan være svært vanskelig å oppdage i en travel yrkeshverdag.

I spørreundersøkelsen, som har gått ut til et bredt utvalg av fagpersoner i politiet, statsadvokatembetene og domstolene, stilte vi spørsmålet: *Hvilke typer av rutiner og praksiser vil ha størst effekt når det gjelder å fange opp om en person har en kognitiv funksjonsnedsettelse?* Av de ulike svaralternativene, var nettopp "Etablere systemer som fanger opp eventuell funksjonsnedsettelse allerede i første møte med politiet" det som ble vurdert høyst. Respondenter fra alle tre etatene vurderte dette som viktigst (jfr. tabell 8). Videre ble etablering av enkle rutiner for å kontakte medisinsk sakkyndige vurdert svært høyt.

Det er en veletablert forklaring at det er forskjell på det folk gjør og det folk sier de gjør. Det innledende spørsmålet går altså på *hvordan fagfolkene faktisk* samhandler med målgruppen, mens disse svarene riktignok omhandler hva de *tenker om* samhandlingen. Like fullt synes det å være en utbredt oppmerksomhet knyttet til disse spørsmålene i alle ledd av strafferettspleien.

Samtidig: Det fremkom også fra resultatene av spørreundersøkelsen at det i liten grad finnes etablerte praksiser for å avdekke eller undersøke om personer har en kognitiv funksjonsnedsettelse. Det innebærer at der hvor den enkelte profesjonsutøver er i tvil, er det er først og fremst opp til henne eller han å improvisere og finne frem til måter å ivareta personen og nødvendige rettssikkerhetsmessige hensyn. Kanskje noe paradoksalt, er det statsadvokatene, og ikke politiet som i størst grad oppgir i at de har etablerte rutiner og benyttes kartleggingsverktøy for å avdekke eventuell kognitiv funksjonsnedsettelse hos personen (jfr. tabell 5 og tabell 8).

FAREN FOR FØLGFEIL

Følgfeil er et begrep som viser til faren for at en feil skal forplante seg videre i saksforløpet. I tilfeller der funksjonshemmingen ikke oppdages eller fanges opp i en tidlig fase av en straffesak, for eksempel ved et første politiavhør, kan det innebære at det etableres feil som følger med saken videre utover i straffesakskjeden. Problemene med å gå et steg tilbake i forløpet og starte på nytt synes å bli større etter hvert som saken kommer stadig lenger ut i straffesakskjeden. Våre informanter referer til dette problemet som "følgfeil". De opplysninger som kommer frem i en innledende politiforklaring kan eksempelvis være unyanserte, eller direkte feil, hvis det ikke er tatt nødvendige hensyn eller eventuelt benyttet tilrettelagt avhør, slik lovverket forutsetter. Teoretisk sett ha det ha den konsekvens at det gjøres andre feil i etterforskningen, eller det tas ut tiltale på et uriktig grunnlag. Dersom

funksjonsnedsettelsen oppdages først når en sak kommer opp for behandling i tingretten, innebærer det å bestille personvurdering at saken utsettes i flere uker eller måneder.

I tilfeller der kognitiv funksjonsnedsettelse er kjent, eller vedkommende på en eller annen måte er tydelig merket, synes imidlertid situasjonen være mer avklart. Da slår kravene til de ulike rettigheter og forvaltningsmessige hensyn inn. Hvis det er slått fast at personen har en utviklingshemming, blir tilrettelagt avhør relevant, enten på politihuset eller på et barnehus. Dersom det er saker av en viss alvorlighetsgrad, er mulighet for oppnevning av bistandsadvokat eller forsvarer relevant. Det bør dog understrekes at dette heller ikke er noen billett på første klasse gjennom rettssystemet. Også her finner vi at praksiser varierer, og kunnskap om tilrettelegging synes å variere betydelig. Likevel er rettighetene sterkere definert, og aktørene i rettspleien har forpliktelser som er regulert i straffeprosessloven og straffeloven.

KOMPETANSE I FØRSTELINJE

Sentralt i spørsmålet om hvorvidt en kognitiv funksjonsnedsettelse oppdages eller ikke, er dermed kompetanse i førstelinje. Førstelinje betyr i denne sammenheng operative polititjenester og i politivakta på det enkelte tjenestestedet. Grunnleggende kompetanse og opplæring for de yrkesutøvere som møter personene i førstelinje, er det virkemidlet som fremheves av informantene som det aller viktigste steget i retning av en økt rettssikkerhet for målgruppen i denne studien. Våre informanter gir uttrykk for at det finnes mange kompetente profesjonsutøvere i disse yrkene i dag, med betydelig årvåkenhet og menneskekunnskap. Den bekymringen informantene gir uttrykk for, er først og fremst knyttet til at dette i stor grad er et individualisert ansvar, som hviler på at det kompetente profesjonsutøvere fanger opp i de tilfeller hvor det er fare for feil. Et neste steg i samme retning vil være å etablere felles rutiner eller prosedyrer. Etablering av enkle prosedyrer for personundersøkelser og screeninger, samt enkel tilgang til å kunne rådføre seg med helsepersonell eller sakkyndig personer, kan være et neste trinn i å styrke rettssikkerheten.

7 FORSLAG TIL UTVIKLINGSOMRÅDER

I dette avsluttende kapitlet presenterer vi forslag til mulige forbedringsområder. Disse forslagene har vi vurdert som relevant på bakgrunn av det som har fremkommet under gjennomføringen av denne studien. Allerede i forbindelse med datainnsamlingen kom informantene selv med flere klare tilrådninger og forslag til forbedringer av dagens systemer:

- 1) Endre forskriften for tilrettelagte avhør slik at den også omfatter mistenkte eller siktede personer (ikke bare vitner, herunder fornærmede, slik som i dag).
- 2) Kvaliteten på Kriminalomsorgens personundersøkelser bør heves og bli mer standardisert slik at de kan fungere som verktøy for å identifisere kognitive funksjonsnedsettelse.
- 3) Innføring av rutiner hvor dommere som forbereder saksfordeling i retten får rollen som meldepost, for å sikre kunnskapsoverføring om kognitive funksjonsnedsettelse fra politi-påtale og forsvarer og bistandsadvokat til domstolen.

Nedenfor følger ytterligere noen forslag, med korte begrunnelser. Poenget har ikke vært å gi noen uttømmende beskrivelser av disse forslagene, men kun å peke på mulige temaer som aktuelle myndighetsaktører kan vurdere nærmere.

BEDRE RUTINER FOR PERSONUNDERSØKELSER

Som det fremgår av diskusjonene tidligere i denne forskningsrapporten, er tidlig oppdagelse av en eventuell funksjonsnedsettelse av stor betydning for håndtering og videre oppfølging. Bedre rutiner og mer informasjon om personundersøkelser kan være et bidrag for å redusere problemet.

Når det antas å ha betydning for avgjørelsen om straff eller andre forholdsregler, skal det som regel foretas personundersøkelse av siktede (straffeprosessloven § 161). Formålet med undersøkelsen er å skaffe opplysninger om den siktedes personlighet, livsforhold og fremtidsmuligheter til bruk for avgjørelse i saken, eksempelvis hvilken strafform som er aktuell og i hvilket omfang. Undersøkelsen skal inneholde faktiske opplysninger om siktede og hans livsforhold for at påtalemyndigheten og domstolen skal kunne danne seg et klarere bilde av hans personlighet og fremtidsmulighet. Det er påtalemyndigheten eller domstolen som beslutter om det skal foretas en personundersøkelse av siktede i en straffesak. Siktede selv, eller siktedes forsvarer, kan be om at påtalemyndigheten innhenter en personundersøkelse før saken kommer opp for domstolen. Det er friomsorgskontoret som utfører personundersøkelsen.

Innenfor dagens praksis synes det å være en utfordring å sikre at de som faller innenfor gruppen med kognitiv svikt oppfatter og forstår den informasjonen som blir gitt. En identifisering av kognitive vansker skjer ikke nødvendigvis under kartlegging. Saksbehandler

går gjennom følgende punkt med siktede under kartleggingssamtalen: boligsituasjon, sysselsetting, økonomi, rusmiddelbruk, helsetilstand, nettverk, lovbruddsanalyse, kontakt med helse- og sosialinstanser, samt bruk av egen fritid. Dersom siktede selv ikke oppgir å ha kognitive vansker, vil ikke saksbehandler nødvendigvis greie å avdekke dette under kartleggingssamtalen.

Målet bør være at det er en rutine å stille spørsmål som kan identifisere kognitive vansker under kartleggingssamtaler og personundersøkelser. Å bruke god tid, legge inn pauser i samtalen, og å stille spørsmål for å kontrollere om vedkommende har forstått det som er blitt gjennomgått kan være gode hjelpemiddel for å avklare problemet. Et godt hjelpemiddel for saksbehandler er å ha en rutine for å bruke kontrollspørsmål for å vurdere om man skal gå videre med for eksempel HASI.¹⁶

Ved bruk av HASI i personundersøkelsen kan identifiseringen av mulige vansker bringes videre til påtalemyndighet, dommer og forsvarer. I noen tilfeller kan dette åpne for anvendelse av straffelovens § 80; "Retten kan sette ned straffen under det lavmål som er bestemt for handlingen, og til en mildere straffart: når lovbryteren på handlingstiden hadde en alvorlig psykisk lidelse med en betydelig svekket evne til realistisk vurdering av sitt forhold til omverden, men ikke var psykotisk, jf. § 20, eller var lettere psykisk utviklingshemmet eller handlet under en sterk bevissthetsforstyrrelse som ikke var en følge av selvforskyldt rus."

Under utarbeidelse av personundersøkelse, har friomsorgen anledning til å kunne identifisere eventuell kognitive funksjonsnedsettelse. En slik identifisering vil for vedkommende være av stor betydning i hans videre kontakt med friomsorgen og vedkommende situasjon videre i straffesakskjeden. Dette forutsetter imidlertid at personen samtykker og vil samarbeide til en slik personundersøkelse. Vi er kjent med at mistenkt/siktet i noen tilfeller ikke ønsker eller nekter å la seg undersøke på denne måten, og at forsvarer har støttet sin klient i dette.

I tillegg kan et mål være å få utarbeidet tilrettelagt skriftlig materiale for personer med lese- og skrivevansker. Dette bør være utarbeidet sentralt for hele kriminalomsorgen, og ikke bare være lokale løsninger på enhetsnivå. En studie gjennomført ved Trondheim fengsel i 2015 viste at en av fire innsatte opplevde språket vanskelig i skriftlige henvendelser fra kriminalomsorgen (Søndena, Wangsholm & Iversen, 2015). En tydelig offensiv med bakgrunn i "klartspråk"-bevegelsen bør også tilflyte kriminalomsorgen.

¹⁶ Hayes Ability Screening Index (HASI) er en screening for psykisk utviklingshemning hos voksne (Søndena et al., 2010).

GRUNNLEGGENDE KUNNSKAP OM KOGNITIVE FUNKSJONSNEDESETTELSE

Mye av det som er anført tidligere, handler om muligheten til å oppdage en eventuell funksjonsnedsettelse tidlig i forløpet. En forsvarlig håndtering av de spørsmål som straffesaker med personer med kognitive funksjonsnedsettelser reiser, forutsetter årvåkenhet og tilstrekkelig kunnskap hos aktørene, spesielt i førstelinje. En kunnskapsbasert tilnærming anses som en forutsetning for å kunne ivareta hensynet til rettssikkerhet som gjør seg gjeldende.

Profesjonsaktørene i feltet har typisk enten jurist- eller politiutdanning. Kunnskapen ligger på et overordnet formelt nivå, med oversikt over straffbarhetsvilkår og gjennomføring av etterforskning, men uten medisinsk eller psykologisk utdanningsbakgrunn. Disse faste aktørenes kunnskap kan selvsagt kompletteres i den enkelte sak av sakkyndige; engasjert av enten påtalemyndigheten, forsvareren eller av domstolen. Dette forutsetter imidlertid kompetanse til å oppdage at det er behov for slik spesialisert utredning.

For å kunne gjøre noe med de utfordringene som personer med kognitive funksjonsnedsettelser opplever i straffesaker, må funksjonsnedsettelsen oppdages tidlig. Det fordrer deteksjonskompetanse hos de som har saksbehandlingsroller i straffesakskjeden. Aktørene bør ha kompetanse til å vurdere hvilke kompensierende tiltak som er hensiktsmessige for å sikre ivaretagelse av en rettssikker saksbehandling. Dette vil være former for praktisk anvendt kompetanse på tiltaksnivå.

Systematisk kan kravene til kunnskap møtes ved at dette tas inn i det alminnelige pensum for de aktuelle profesjonsgruppene i grunnutdanningen, på høyskole- og universitetsnivå. Problemstillingen kan imidlertid bli oppfattet som så vidt spesialisert at det neppe får særlig plass i det akademiske læringsløpet. Det aktualiserer et økt fokus på etterutdanning og virksomhetsintern opplæring. Den akademiske grunnutdanningen må for alle de berørte profesjonsgrupper bygges ut med kontinuerlig dyktiggjøring av evnen til å utføre de konkrete og praktiske oppgaver som følger med stillingen.

Politi, påtalemyndighet og domstolene bedriver omfattende intern kompetanseutvikling. Kunnskap om personer med kognitive funksjonsnedsettelser bør inngå i det arbeidet som gjøres for å dyktiggjøre polititjenestemenn, påtalejurister og dommere.

RUTINER FOR OVERFØRING AV INFORMASJON

Gjennom intervjuene fremkom det informasjon om at informasjon om funksjonsnedsettelse kan "glippe" når det tas ut tiltale i straffesaker, og saken går videre til behandling i domstolen. Vi fant imidlertid også eksempler på hvordan dette problemet kunne overkommes. En slik løsning skisseres her.

Rettssikkerheten i straffesaker for personer med kognitive funksjonsnedsettelser ivaretas av hele straffesakskjeden – systemet for etterforskning, påtalemessig avgjørelse og eventuell

på dømmelse. Det er "systemet" som skal fungere på en slik måte at behandlingen hos de enkelte etater og i sum oppfyller de krav som stilles til rettssikkerhet.

Dette innebærer at det ikke er tilstrekkelig dersom kunnskap finnes og anvendes hos én aktør, hvis dette ikke videreformidles til neste ledd i kjeden. Det snakkes i mange sammenhenger om den samhandling som skal finne sted i straffesakskjeden for å muliggjøre rask og rettssikker iverksettelse av straffesaker. Håndtering av personer med kognitive funksjonsnedsettelse er blant de tema som bør vies oppmerksomhet på et slikt systemisk nivå.

Grunnleggende i denne sammenhengen er vilje til informasjonsdeling. Det ledd i straffesakskjeden som oppdager, utreder og hensyntar opplysning om kognitiv funksjonsnedsettelse må synliggjøre dette i dokumentasjonen og formidle de særegne forholdene i saken til de øvrige aktørene. Dette vil gjelde fra den operative polititjenestemannen som ved oppdragsløsningen kommer i førstekontakt med vedkommende, etterforskeren som gjennomfører avhøret, påtalejuristen, forsvareren og helt til dommeren. For politi og påtalemyndighet er det en straffeprosessuell forpliktelse å etterforske mulige straffbare handlinger med en objektiv tilnærming. Å holde tilbake, unnlate å ettergå eller underkommunisere forhold omkring den mistenkte som svekker utsikten til fallende dom, er ikke verken etterlevelse av straffeprosesslovens krav eller i henhold til god påtaleskikk.

For forsvarere kan det problematiseres om det å gi politi og domstol opplysninger om kognitive funksjonsnedsettelse er "å falle klienten i ryggen", ved å gi opplysninger som kan oppfattes bl.a. å svekke tilliten til vedkommendes forklaring. Kanskje ønsker også vedkommende uttrykkelig at det ikke skal argumenteres med at han er "utviklingshemmet". Vi skal selvsagt ikke begi oss inn på å ta stilling til forsvareretiske spørsmål i denne rapporten, men peker på at unnlatt kommunikasjon kan ha negative konsekvenser, bl.a. i form av at lempinger i reaksjonsfastsettelsen etter straffeloven § 80 ikke kommer vedkommende klient til gode.

For domstolene vil den informasjonen man har før hovedforhandling i straffesaker regulært være begrenset til tiltalebeslutningen og bevisoppgaven. Unntak finnes selvsagt, typisk i saker hvor det har vært besluttet varetektsfengsling eller tatt stilling til andre straffeprosessuelle tvangsmidler, eller oppnevnt sakkyndig. Domstolen skal uansett ta stilling til spørsmål om skyld og eventuell reaksjon kun basert på de bevis som føres umiddelbart for retten under forhandlingen. Informasjon under saksforberedelsen om spesielle forhold knyttet til tiltalte eller vitner med kognitive funksjonsnedsettelse kan problematiseres som "uønsket forkunnskap", egnet til å rokke ved tilliten til at domstolen ikke er forutinntatt. Vi synes ikke denne innsigelsen treffer særlig godt, gitt at de opplysninger som tilflyter domstolen før bevisførselen gjelder å legge til rette for rettsmøtets gjennomføring, eksempelvis i form av å forberede dommeren på at utspørringen av tiltalte eller et vitne blir lagt litt annerledes opp enn for andre vitner. Dette er tilrettelegging som styrker en rettssikker gjennomføring – ikke en endring som influerer på bedømmelsen av bevisene i saken. Etter straffeprosessloven (§294) har domstolen et lovpålagt og selvstendig ansvar for at saken blir fullstendig opplyst.

Rent praktisk kan straffesaksbehandlingen i domstolen innrettes slik at det ikke er den dommeren som skal ha saken i hovedforhandling som står for saksforberedelsen. Vedkommende dommer får da saken ferdig forberedt og har ikke tatt del i eksempelvis diskusjoner om hvordan det skal tilrettelegges på en måte som ikke gir føringer for bevisets "godhet". Vi er kjent med at slik sentralisert saksforberedelse blir praktisert i enkelte tingretter.

Aktørene i straffesakskjeden bør etablere kontaktpunkter og rutiner for hvordan opplysninger om personer med kognitive funksjonsnedsettelser tas med i saken og kommuniseres i straffesakskjeden. Det vil gjøre praksisen mer ensartet og minimere diskusjoner om form på kunnskapsdelingen.

Like viktig som etablering av ytre rammer og strukturer for deling av informasjon, er arbeid for å skape en felles oppfatning av viktigheten av dette arbeidet på tvers av aktørgrensene i straffesakskjeden. Dette kan gjerne omtales som å skape en kultur for å ta med i straffesaksbehandlingen den dimensjon at et ikke ubetydelig antall av de som kommer i kontakt med politi, påtalemyndighet og domstolene har kognitive funksjonsnedsettelser.

TYDELIGGJØRE RUTINER FOR Å MELDE SAKER

Flere av informantene vi har intervjuet, viser til at saker som omhandler mistanke om overgrep mot personer med utviklingshemming kommer for sent inn til politiet. Dette kan gjøre etterforskningen av sakene utfordrende, da det kan være vanskelig å finne bevis. En mulig måte å imøtekomme dette problemet er å gjøre kjent og tydelig hvilke rutiner som gjelder i slike tilfeller.

I 2014 ga Bufdir ut "Retningslinjer ved seksuelle overgrep mot voksne personer med utviklingshemming". Retningslinjene retter seg mot ansatte som jobber direkte med personer med utviklingshemming, men skal også være godt kjent på ledernivå i tjenestene. Bufdir anbefaler at det gjøres politisk vedtak om at den enkelte kommune skal forplikte seg til å bruke retningslinjene, og at alle ansatte skal ha kjennskap til både retningslinjene og veilederen som hører til disse. Hvordan kommunene håndterer å fange opp og varsle overgrep mot risikoutsatte voksne varierer. En studie gjort av (Vislie & Gundersen, 2017) viste at 35 prosent av kommunene hadde skriftliggjorte varslings- og rapporteringsrutiner som retter seg mot risikoutsatte voksne.

Å gi alle ansatte i tjenestene opplæring i bruk av veilederen innebærer et stort løft for den enkelte kommune. For å unngå at økonomiske, personalmessige og kunnskapsmessige ressurser blir styrende for hvorvidt kommunene har varslings- og rapporteringssystemer, bør muligheten for å pålegge kommunene å benytte retningslinjene vurderes. For en hensiktsmessig bruk av rutineene bør det gjøres kompetanseheving i alle ledd, og det bør videre vurderes om det faglige ansvaret skal tillegges ressursperson(er), på samme måte som det ofte gjøres på andre faglige områder i tjenestene.

Saker som omhandler mistanke om overgrep mot voksne personer med utviklingshemming er ofte komplekse. Det kan oppstå utfordringer for tjenesteapparatet som for eksempel

omhandler at personen motsetter seg hjelp, og ikke ønsker at mistanken om overgrep meldes. I utgangspunktet har alle voksne personer kompetanse til selv å foreta informerte valg når det gjelder deres egen sikkerhet og hvordan de velger å leve livet sitt. Spørsmål om samtykkekompetanse står sentralt i alle saker som har med overgrep å gjøre. Dersom saken ikke er en åpenbar meldingssak på grunn av hjelpeplikt (Straffeloven § 287) kan det oppstå faglige utfordringer som ikke nødvendigvis avhjelpes med retningslinjer alene. Dette kan føre til at kommunene bruker for lang tid på å beslutte videre saksgang, og at sakene meldes for sent til politiet. Å besørge rutiner for grundig faglig drøfting av mistanke om overgrep (enten intern drøfting og/eller med eksterne samarbeidspartnere som politi og barnehus) kan derfor være nødvendig. Slike rutiner kan etableres i sammenheng med politiske vedtak om å ta i bruk retningslinjene fra Bufdir.

RUTINER FOR TIDLIG IDENTIFIKASJON

Som tidligere nevnt, er tidlig deteksjon viktig av hensyn til at de rette tiltakene blir satt inn i en sak. Når utviklingshemming i mange tilfeller ikke identifiseres, er en av forklaringene at tiltalte blir beskrevet med andre begreper enn utviklingshemming. Funksjonsnedsettelsen kan eksempelvis beskrives som lærevansker, tilpasningsvansker, psykiske vansker eller svak intellektuell fungering. I slike tilfeller kommer ikke utviklingshemming opp som tema direkte. Først med rettspsykiatriske sakkyndige blir det fremholdt at den tiltalte er psykisk utviklingshemmet. Personens umodne reaksjoner overfor advokatene medfører eksempelvis at hun eller han blir undersøkt rettspsykiatrisk. Hvordan skal så strafferettspleien fange opp de som har en lett grad av utviklingshemming? Dette er personer som ikke alltid er klar over dette selv og heller ikke har vært diagnostisk vurdert. Vi bør også spørre oss hvilken nytte en diagnose kan ha.

Diagnosen psykisk utviklingshemming gir lettere tilgang på tjenester fra det offentlige. Man får lettere omsorgstjenester, uførepensjon, tilpasset opplæring, tilrettelagt arbeid, mindre straff og gratis tannlege (Holden, 2013). Det er imidlertid ikke slik at alle ønsker seg disse godene, og for mange personer med lett grad av utviklingshemming blir slike tjenester ofte opplevd som krenkende. Å få diagnosen i voksen alder kan være problematisk med tanke på at identiteten er bygd på at du skal være i stand til å utvikle selvstendighet og uavhengighet. Dersom diagnose er nødvendig å stille, finner vi, oftest tydelig at kriteriene er til stede (oppstått i barneåra, lav IQ, dårlig tilpasning) og at det blir en enkel sak. Vanskelig blir det først når graden av utviklingshemming skal avgjøres.

For strafferettspleien er formålet med diagnostisering knyttet til saksopplysning og eventuelt vurdering av straffereaksjoner. I de fleste straffesaker mangler vi kunnskaper om IQ, tilpasningsatferd og utviklingsforløpet, og selv om mistanken er der, blir det sjelden til at man rådfører seg med psykolog og/eller psykiater. Hvis en likevel tenker at diagnostisering er viktig og riktig, kan en enkel screening-test gi gode indikasjoner. Hayes Ability Screening Index (HASI) ble utviklet i Australia for å fange opp lovbrøtere i et slikt grenseland, med uavklart psykisk utviklingshemming. Testen er enkel å administrere, er oversatt og tilpasset for bruk i Norge (Hayes, 2000, 2002; Søndena et al., 2010). Den krever ingen spesialisering eller sertifisering og blir gjennomført og skåret på 10 minutter.

En annen ikke-verbal evnetest, Raven, blir brukt en del i sakkyndig arbeid, men HASI vil ha den fordel at den også fanger opplysninger om historikk og tilpasning samt verbal fungering. Uansett, hvis man setter i gang slik kartlegging og screeningen gir indikasjon på utviklingshemming, må man imidlertid forplikte seg til å gjennomføre diagnostikk. Her kan man søke hjelp fra sakkyndige og i noen tilfeller fra habiliteringstjenestene. Mye taler for diagnostisering hvis personen begår lovbrudd, og med bakgrunn i forskningen ser vi at utviklingshemmede lovbrytere har et mye høyere residiv, de tilpasser seg dårligere de soningsforholdene som møter dem i fengsel og de opplever soning som adskillig mer psykisk belastende enn andre innsatte.

OPPLÆRING I ENKEL KOMMUNIKASJON

En av de viktigste måtene som profesjonsaktørene rapporterer at tilrettelegger på, er gjennom å bruke et enklere språk. For de aller fleste, er dette trolig snakk om intuitive tilpasninger. Vi beskriver her et sett med enkle språklige regler. Enkel kommunikasjoner imidlertid også et tema som kan løftes som opplæring og kompetanseutvikling blant ansatte.

Kommunikasjon er viktig og krevende for å oppfylle rettssikkerheten til personer med kognitive funksjonsnedsettelser. Språkkulturen i straffesakskjeden er utfordrende, og mange kan nok føle seg fremmedgjort selv uten å være utviklingshemmet. Personer med utviklingshemming kan ha vanskelig for å snakke, forstå og uttrykke seg. De kan ha vanskelig for å huske ting eller konsentrere seg over lengre tid. Nedenfor har vi beskrevet noen enkle kommunikative kjøreregler profesjonsutøvere kan benytte seg av.

- Forklar alltid direkte til personen hvorfor han/hun står i den aktuelle situasjonen og hva han/hun kan forvente i situasjonen. Bruk personens navn.
- Bruk visuelle hjelpemidler som klokke, kalender og bilder samt klart, enkelt, langsomt og fokusert språk (muntlig eller skriftlig).
- Legg særlig vekt på viktige ord og snakk konkret.
- Stykk opp informasjonen i mindre enheter og sikre deg at personen forstår informasjonen. Det er bedre at du er en svak formidler enn at personen er en tungnem lytter.
- Forbered personen for hvert ledd i kommunikasjonen, for eksempel "Jens, jeg vil nå stille deg noen korte spørsmål" eller "Jens, jeg skal nå forklare deg hva vi skal gjøre".
- Enkelte personer med psykisk utviklingshemming vil ikke vite av at de har lærevansker.
- Enkelte personer med psykisk utviklingshemming vet ikke hva begrepet 'lærevansker' betyr.
- Hvis personen avviser psykisk utviklingshemming, er det ikke din rolle å motbevise dette.
- Enkelte personer med psykisk utviklingshemming sier seg enig i det meste ("pleasing" eller frykt).

- Mange personer med psykisk utviklingshemming kamuflerer at de ikke forstår det som skjer eller blir sagt.

Her kan det også nevnes at heftet "Hjelp – jeg er anmeldt" gir en enkel og lettlest informasjon om rettssystemet, med forklaring på rettsprosessen og de ulike aktørenes oppgaver (Dahl & Barstad, 2017).

VURDERE INNØRNING AV EN ORDNING TILSVARENDE "APPROPRIATE ADULT"

Spørsmål om kompetanse, gjelder begge parter i samhandlingsrelasjonen. Et av de virkemidlene vi mener kan vurderes er å opprette en ordning med mer aktive støtte til særlig sårbare personer i politiavhør, eksempelvis etter en britisk modell.

I Storbritannia er det siden 2011 formalisert et krav om "Appropriate Adult" (AA) i straffesaker der psykisk utviklingshemmede er involvert. Denne ordningen pålegger påtalemyndigheten å skaffe til veie en uavhengig støttespiller for den siktede. Manglende forståelse for sine rettigheter, feiltolkning av spørsmål og informasjon og falske tilståelser er av de tingene man ønsker å begrense gjennom ordningen. Barnehusene i Norge har et blant annet ansvar for å bistå politiet i avhør av utviklingshemmede, gjennom å tilrettelegge og fasilitere slik avhør. Gjennom deres praksis har fortrinnsvis fornærmede med utviklingshemming fått oppmerksomhet.¹⁷ Politiet har ansvar for alle avhør, og barnehusene bistår politiet med kompetanse på flere områder, blant annet om kommunikative utfordringer.

Den britiske ordningen innebærer at personer som trer inn i rollen som AA, kan ta en mer aktiv rolle med støtte og råd til personen under politiavhøret. De vil påse at avhøret blir gjennomført med avhørtes rettigheter oppfylt, og være behjelpelig med å sikre at kommunikasjonen blir forstått og tolket riktig. AA skal være til stede når det gjøres intervjuer og kartlegging (DNA-prøver, rettspsykiatrisk undersøkelse, fingeravtrykk, fotografering o.a.), samt når det blir fattet avgjørelser om siktelse, eksempelvis gjennom pågrepelse, varetekt og forlenget varetekt. Selv om siktede ikke ønsker oppnevnt forsvarsadvokat, kan AA i enkelte tilfeller kreve oppnevning. Et nasjonalt nettverk for AA er opprettet (NAAN) og deres retningslinjer for praktisering av tjenesten er i 2011 godkjent fra både politi- (Home Office) og helsemyndigheter (Department of Health, 2011). Det skal nevnes at de britiske erfaringene med denne ordningen har vært delt, blant annet fordi man ikke oppdager tidlig nok at personer tilhører målgruppen (Bath et al., 2015). Dette er i prinsippet det samme utfordringen med å oppdage en funksjonsnedsettelse tidlig nok, slik det også beskrevet i andre sammenhenger i vår rapport, og ikke en utfordring knyttet spesifikt til AA-ordningen.

¹⁷ Justis og Beredskapsdepartementet (2012): Avhør av særlig sårbare personer i straffesaker. Rapport fra arbeidsgruppe.

REFERANSER

- Agnew, S. E., Powell, M. B. & Snow, P. C. (2006). An examination of the questioning styles of police officers and caregivers when interviewing children with intellectual disabilities. *Legal and Criminological Psychology* 11(1), 35–53.
- Bath, C., B. Bhardwa, J. Jacobson, T. May & R. Webster (2015). *There to help. Ensuring provision of appropriate adults for mentally vulnerable adults detained or interviewed by police*. The Home Secretary's Commission on Appropriate Adults. www.appropriateadult.org.uk/images/pdf/2015_theretohelp_complete.pdf
- Bollingmo, G. C., Wessel, E. O., Eilertsen, D. E. & Magnussen, S. (2008). Credibility of the emotional witness: A study of ratings by police investigators. *Psychology, Crime & Law*, 14(1), 29-40.
- Brennan, M. & Brennan, R. (1994). Cleartalk: Police Responding to Intellectual Disability.
<http://www.criminologyresearchcouncil.gov.au/reports/25-92-3.pdf>
- Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (2014). *Seksuelle overgrep mot voksne personer med utviklingshemming*. Oslo: Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet. Hentet fra:
https://www.buudir.no/Nedsatt_funksjonsevne/Retningslinjer_seksuelle_overgrep_utviklingshemmede/
- Bull, R. (2010). The investigative interviewing of children and other vulnerable witnesses: Psychological research and working/professional practice. *Legal and Criminological Psychology*, 15(1), 5-23.
- Cascella, P. W. (2005). Expressive communication strengths of adults with severe to profound intellectual disabilities as reported by group home staff. *Communication Disorders Quarterly*, 26(3), 156-163.
- Celani, G., Battacchi, M. & Arcidiacono, W. (1999). The Understanding of the Emotional Meaning of Facial Expressions in People with Autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 29(1), 57-66.
- Christie, Nils (1982). *Hvor tett et samfunn?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Claes, C., Vandevelde, S., Van Hove, G., van Loon, J., Verschelden, G. & Schalock, R. (2012). Relationship between Self-Report and Proxy Ratings on Assessed Personal Quality of Life-Related Outcomes. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 9(3), 159-165.
- Corby, D., Taggart, L. & Cousins, W. (2015). People with intellectual disability and human science research: A systematic review of phenomenological studies using interviews for data collection. *Research In Developmental Disabilities*, 47, 451-465.
- Dahl, N. C. (2018) *Rett forstått? Politiets erfaringer fra avhør av mennesker med utviklingshemming*. Masteroppgave, Funksjonshemming og samfunn. Institutt for sosialt arbeid, NTNU. Trondheim: NTNU.
- Dahl, N.C. & Barstad, B. (2017). *Hjelp – jeg er anmeldt!* Trondheim: Be-Ni forlag DA.
- Daruwalla, P. & Darcy, S. (2005). Personal and societal attitudes to disability. *Annals of Tourism Research*, 32 (3), 549-570.
- Department of Health. (2011). *Positive Practice Positive Outcome*.
<https://www.gov.uk/government/publications/positive-practice-positive-outcomes-a-handbook-for-professionals-in-the-criminal-justice-system-working-with-offenders-with-a-learning-disability>. Leeds.
- Dwyer, R. G., & Frierson, R. L. (2006). The presence of low IQ and mental retardation among murder defendants referred for pretrial evaluation. *Journal of forensic sciences*, 51(3), 678-682.
- Eckhoff, T. & Smith, E. (2014). *Forvaltningsrett*. 10. utg. Universitetsforlaget. 56-67, 337-360.
- Edgerton, R. B. [1967] (1993). *The cloak of competence : stigma in the lives of the mentally retarded* (rev. and updated ed. ed.). Berkeley, California: University of California Press.
- Ellis, J. & Luckasson, R. (1985). Mentally retarded criminal defendants. *George Washington Law Review*, 53, 414-492.
- Emerson, E., Hatton, C., Felce, D., & Murphy, G. (2001). Learning disabilities: the fundamental facts. Foundation for People with Learning Disabilities.
- Epley, N. (2014). *Mindwise: How we understand what others think, believe, feel and want*. New York: Alfred A. Knopf.

- Erez, E. & Tontodonato, P. (1990). The effect of victim participation in sentencing on sentence outcome. *Criminology*, 28 (3), 451-474
- Ergo, T. (2010). *Anmelder ikke overgrep mot utviklingshemmede*. 28. desember, 2010. Dagbladet. Hentet fra: <https://www.dagbladet.no/nyheter/anmelder-ikke-overgrep-mot-utviklingshemmede/64366714>
- Eriksen, A. M. A. (2017). *"Breaking the silence" Interpersonal violence and Health among 'Sami and non-Sami. A population-based study in Mid-and Northern Norway*. Doktoravhandling. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Finlay, W. M. L. & Antaki, C. (2012). How Staff Pursue Questions to Adults with Intellectual Disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 56 (4), 361-370
- Fjærtøft, H. & Indredavik, B. (2007a). Kostnadsvurderinger ved hjerneslag. *Tidsskrift for den norske legeforening*, 6 (127), 744-747
- Fjærtøft, H. & Indredavik, B. (2007b). Rehabilitering av pasienter med hjerneslag. *Tidsskrift for den norske legeforening*, 4 (127), 442-5.
- Friestad, Christine & Inger Lise Skog Hansen (2004). *Levekår blant innsatte*. Rapport 429. Oslo: Fafo.
- Grøvdal, Y. (2013). *Mellom frihet og beskyttelse? Vold og seksuelle overgrep mot mennesker med psykisk utviklingshemming - en kunnskapsoversikt*. Rapport 2/2013. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress.
- Haugen, G.H., Kermit, P., Wiik, S.E., Hjulstad, J.A. & Holkesvik, A.H. (2015). *Kunnskapsoversikt over forskningsfunn om læring hos barn og unge med hørselshemming*. Forskningsrapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning AS.
- Helse- og omsorgsdepartementet (2015). Demensplan 2020. Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet.
- Helsedirektoratet (2010). Behandling og rehabilitering ved hjerneslag. Nasjonale faglige retningslinjer. IS-1688. Oslo: Helsedirektoratet.
- Helsedirektoratet (2017). Nasjonal retningslinje for demens. <https://app.magicapp.org/goto/guideline/aEeJ7j/section/nB6Oen>
- Hollomotz, A. (2011). *Learning Difficulties and Sexual Vulnerability : A Social Approach*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Handegård, T. L., & Olsen, T. (2009). *Vanskelig å snakke om? : arbeidsmiljø og rettsikkerhet for utviklingshemmede i skjermede virksomheter*. Rapport 1/09. Bodø: Nordlandsforskning.
- Hayes, S., Shackell, P., Mottram, P., & Lancaster, R. (2007). The prevalence of intellectual disability in a major UK prison. *British Journal of Learning Disabilities*, 35 (3), 162-167.
- Helsebiblioteket (2013). "12.4.3 Kognitive vansker". < <http://www.helsebiblioteket.no/> > Oslo: Helsedirektoratet.
- Holden, B. (2013). Lett utviklingshemning: Forbannelse og velsignelse. *Fontene*, 5(2), 20-26.
- Justis- og beredskapsdepartementet (2012). "Sæverudutvalget". Rapport fra arbeidsgruppe. *Avhør av særlig sårbare personer i straffesaker. Rapport fra arbeidsgruppen for gjennomgang av regelverket om dommeravhør og observasjon av barn og psykisk utviklingshemmede*.
- Kermit, P., Tharaldsteen, A.M., Haugen, G.M. & Wendelborg, C. (2014). *En av flokken? Inkludering og ungdom med sanseetap - muligheter og begrensninger*. Forskningsrapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning AS.
- Kermit, P. Gustavsson, A., Kittelsaa, A. & Ytterhus, B. (red.) (2015) *Utviklingshemming. Hverdagsliv, levekår og politikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Goffman, E. (1968). *Notes on the management of spoiled identity*. Harmondsworth: Penguin.
- Gudjonsson G. & Clare, I. (1995). The relationship between confabulation and intellectual ability, memory, interrogative suggestibility and acquiescence. *Personality and Individual Differences*, 19 (3), 333-338
- Gudjonsson, G. H., & T. Joyce (2011). Interviewing adults with intellectual disabilities. *Advances in Mental Health and Intellectual Disabilities*, 5 (2), 16-21
- Hayes, S. C. (2000). Hayes Ability Screening Index (HASI). Sydney: Faculty of Medicine. University of Sydney.
- Hayes, S. C. (2002). Early intervention or early incarceration? Using a screening test for intellectual disability in the criminal justice system. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 15(2), 120-128.
- Helse- og omsorgstjenesteloven (2012) Kapittel 9.

- Helsedirektoratet. (2017). Nasjonal faglig retningslinje om demens. Oslo: Helsedirektoratet.
<https://www.magicapp.org/goto/guideline/2273/section/27079>
- Kermit, P., Mjøen, O.M., Olsen, T. (2011). Safe in the hands of the interpreter? A qualitative study investigating the legal protection of Deaf people facing the criminal justice system in Norway. *Disability Studies Quarterly*, 31 (4)
- Kittelsaa, A.M., Kermit, P., Wiik, S.E., Klingenberg, O.J.G. & Holkesvik, A.H. (2015). *Kunnskapsoversikt over forskningsfunn om læring hos barn og unge med synshemming*. Forskningsrapport. Trondheim: NTNU Samfunnsforskning AS.
- Leonard, H., & Wen, X. (2002). The epidemiology of mental retardation: challenges and opportunities in the new millennium. *Mental retardation and developmental disabilities research reviews*, 8 (3), 117-134
- Linell, P. & Luckmann, T. (1991). Asymmetries in dialogue: Some conceptual preliminaries. I: Marková, I. & Foppa, K. (red.). *Asymmetries in Dialogue*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Lorentzen, E. (2008). Perspektiv og debatt. Kronikk. Psykisk utviklingshemning- hvordan stilles diagnosen? *Tidsskrift for Den norske legeforening*, 128 (2), 201.
- Luckasson, R., Borthwick-Duffy, S., Buntinx, W. H., Coulter, D. L., Craig, E. M. P., Reeve, A., Spreat, S. (2002). *Mental retardation: Definition, classification, and systems of supports*: American Association on Mental Retardation.
- Malterud, K. (2008). *Kvalitative metoder i medisinsk forskning*. 1 utgave, 4 opplag. Oslo: Universitetsforlaget.
- Milne, R. & Bull, R. (2001). Interviewing witnesses with learning disabilities for legal purposes. *British Journal of Learning Disabilities*, 29 (3), 93-97
- Modell, S. J. & Cropp, D. (2007). Police officers and disability: Perceptions and attitudes. *Intellectual and developmental disabilities*, 45 (1), 60-63
- Murphy, M., Harrold, M., Carey, S., & Mulrooney, M. (2000). *A survey of the level of learning disability among the prison population in Ireland*. Dublin: Department of Justice, Equality and Law Reform.
- Nation, I. S. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language* Google eBook. Cambridge University Press.
- Nilsson, L., & Westlund, O. (2007). *Våld mot personer med funksjonshinder*. Rapport 2007:26. Stockholm: Allmänna förlaget.
- NOU 2007:7 Fritz Moen og norsk strafferettspleie. Oslo: Departementenes servicesenter.
- NOU 2016:17 På lik linje. Åtte løft for å realisere grunnleggende rettigheter for personer med utviklingshemming. Oslo: Departementenes servicesenter.
- Olsen, T., Mjøen, O.M., Rønning, H., Kermit, P. (2010). *Tegn, tillit og troverdighet. Om rettssikkerhet for døve og hørselshemmede*. Rapport 11/2010. Bodø: Nordlandsforskning.
- Olsen, T., Kermit, P. (2015). Sign language, translation and rule of law – deaf people's experiences from encounters with the Norwegian criminal justice system. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 17 (S1), 23-41
- Olsen, T., Kermit, P., Rønning, H., Hustad, J.H. & Eriksen, J. (2016). *Kunnskapsstatus: Rettssikkerhet for personer med utviklingshemming*. Rapport 4/16. Bodø: Nordlandsforskning.
- Pelphrey, K. A., Sasson, N. J., Reznick, J. S., Paul, G., Goldman, B. D. & Piven, J. (2002). Visual scanning of faces in autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 32, 249–261
- Perske, R., (2011). Perske's list: false confessions from 75 persons with intellectual disability. *Intellectual and developmental disabilities*, 49 (5), 365-373.
- Petersilia, J. (2000). *Doing Justice?: Criminal Offenders with Developmental Disabilities*: California Policy Research Center.
- Powell, M. B., Mattison, M. L. & McVilly, K. (2013). Guidelines for interviewing people with communication impairments. *Australian Police Journal* 67 (2), 58-63
- Pronin, E., Lin, D. Y. & Ross, L. (2002). The bias blind spot: Perceptions of bias in self versus others. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(3), 369–381.
- Prop. 112 L, 2014-2015. Endringer i straffeprosessloven (avhør av barn og andre særlig sårbare fornærmede og vitner). Oslo: Justis- og beredskapsdepartementet.

- Rachlew, A. (2009) *Justisfeil ved politiets etterforskning - noen eksempler og forskningsbaserte mottiltak*. Dr.avhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Rapley, M. (2004). *The social construction of intellectual disability*: Courier Corporation.
- Revolv, M.K. (2015). *Innsattes levekår 2014. Før, under og etter soning*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Riksadvokaten (2009). Lyd- og bildeopptak av politiforklaringer. Brev til Statsadvokatene, sjefene for politiets sårorganer og politimestrene, datert 16. oktober 2009.
- Riksadvokaten (2012). Avhørsmetodikk i politiet. Riksadvokatens arbeidsgruppe. Oslo: Riksadvokaten.
- Riksadvokaten (2018). Tilrettelagte avhør: Status. Behovet for regelendringer. Brev til Justis- og beredskapsdepartementet, datert 21. mars 2018.
- Rose, M., Nadler, J. & Clark, J. (2006). Appropriately Upset? Emotion Norms and Perceptions of Crime Victims. *Law and Human Behavior*, 30(2), 203-219.
- Statens helsetilsyn (2000). Personer med samtidig alvorlig psykisk lidelse og omfattende rusmisbruk. Utredningsserien 10:2000. Oslo: Statens helsetilsyn.
- Scheerenberger, R. C. (1983). *A history of mental retardation*: PH Brookes Publishing Company.
- Solbakk, A.K., Schanke, A.K. & Krogstad, J.M. (2008). Hodeskader hos voksne: diagnostikk og rehabilitering. *Tidsskrift for norsk psykologforening* 45 (9), 1098-1107
- Stobbs, G. & Kebbell, M. R. (2003). Jurors' perception of witnesses with intellectual disabilities and the influence of expert evidence. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 16(2), 107-114.
- Strand, B.H., Tambs, K., Engedal, K., Bjertness, E., Selbæk, G., Rosness, T.A. (2014). Hvor mange har demens i Norge? *Tidsskrift for norsk psykologforening*, 3 (134), 276-277
- Søndenaa, E. (2009). *Intellectual disabilities in the criminal justice system*: Norwegian University of Science and Technology.
- Søndenaa, E., Gudde, C., & Thomassen, Ø. (2014). Patients with intellectual disabilities in the forensic asylums 1915–1982: before admission. *Scandinavian Journal of Disability Research*(ahead-of-print), 1-12.
- Søndenaa, E., Linaker, O., Bjørgen, T., & Nøttestad, J. (2010). Screening for intellectual disability among adults. *Tidsskrift for den Norske lægeforening: tidsskrift for praktisk medicin, ny række*, 130(15), 1475-1477.
- Søndenaa, E., Rasmussen, K., Nøttestad, J., & Lauvrud, C. (2010). Prevalence of intellectual disabilities in Norway: Domestic variance. *Journal of intellectual disability research*, 54(2), 161-167.
- Søndenaa, E., Rasmussen, K., Palmstierna, T., & Nøttestad, J. (2008). The prevalence and nature of intellectual disability in Norwegian prisons. *Journal of intellectual disability research*, 52(12), 1129-1137.
- Søndenaa, E. & Spro. M. (2016). Lettere psykisk utviklingshemmede i streafferettslig forstand. *Lov og rett*, 55, 504-516.
- Søndenaa, E., Wangsholm, M. & Iversen, V.C. (2015). Failing Communication with inmates: An explorative study of the content of the letters from the correctional services. *Open Journal of Social Sciences*. 3, 144-149.
- Tøssebro, J. (2010). *Hva er funksjonshemming*. Universitetsforlaget.
- Vislie, C. & Gundersen, T. (2017). *Vern av risikoutsatte voksne. Kommunenes varslingssystemer for avdekking av vold og overgrep*. Rapport 1/2017. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Wendelborg, C. & Tøssebro, J. (red.) (2014). *Oppvekst med funksjonshemming*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Wessel, E. M., Drevland, G. B. D., Eilertsen, D. E. & Magnussen S. (2006). Credibility of the emotional witness: A study by court judges. *Law and Human Behavior*, 30 (2), 221-230
- World Justice Project (2018) Rule of Law Index 2017-2018. <<https://worldjusticeproject.org>>
- Øverli, I. T., Bergman, S. H. & Finstad, A. K. (2017). "Om du tør å spørre, tør folk å svare": Hjelpeapparatets og politiets erfaringer med vold i nære relasjoner i samiske samfunn. Rapport 2/2017. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress..
- Øzerk, M. & Øzerk, K. (2013). *Autisme og pedagogikk: Teoretiske og pedagogiske tilnærminger til arbeid med barn med autisme-spekterforstyrrelser*. Cappelen Damm.

VEDLEGG 1

Nedenfor følger en oversikt over de spørsmål oppdragsgivers ønsket drøftet i denne studien, hentet fra konkurransegrunnlaget. Vi vurderer alle de spørsmål som ble reist som relevante og mulige å belyse, men orienterte også oppdragsgiver om at flere spørsmål er relativt komplekse og kunne utdypes like grundig innen ressursrammen for prosjektet.

Bufdir ønsker en vurdering av omfanget av hvor mange med diagnostisert eller udiagnostisert utviklingshemming, og med kognitive vansker, som møter politi, påtalemyndighet og rettsapparat som mistenkte, vitner eller fornærmede.

Bufdir ønsker en kartlegging av hvor og hvordan politi og rettsvesen møter disse personene: I første møte med politiet (denne delen er særskilt viktig)

Under avhør

I overgangen mellom politi, forsvarer, eventuell bistandsadvokat, påtalemyndighet og domstol.

Hvordan overføres kunnskap om kognitive vansker og utviklingshemming mellom disse aktørene?

Under en rettssak

Bufdir ønsker en vurdering av om rettssikkerheten til personer med utviklingshemming eller kognitive vansker blir ivarettatt under denne prosessen på en god nok måte. Dette gjelder hele forløpet fra saksbehandling, avhør, etterforskning og til en eventuell rettssak.

Bufdir ønsker at kartleggingen, der det er relevant, vurderer om også kjønn, seksuell orientering, kjønnsidentitet og/eller etnisitet er faktorer som spiller inn.

Bufdir ønsker forslag til hvordan man konkret kan arbeide for å styrke rettssikkerheten, og hvilke tiltak politi, påtalemyndighet og rettsvesen bør vurdere å utvikle for å tilpasse straffesakskjeden på en måte som ivaretar rettssikkerhet på en bedre måte. Dette gjelder tiltak uavhengig av om mistenkte vil kjennes skyldig eller ikke.

Bufdir ønsker at gjennom hele arbeidet skal sentrale problemstillinger være:

- Finnes det noen systematiske forsøk på å fange opp om en person har en utviklingshemming eller kognitive vansker. Hvordan blir man oppmerksom på om en person har en diagnose eller har behov som krever særskilt tilrettelagte avhør? Kan dette meldes i etterkant, og utgjør det i så fall noen endring i hvordan det arbeides med saken?*
- Finnes prosedyrer eller retningslinjer for arbeidet der kognitive vansker eller utviklingshemming bør omtales. Er dette nevnt i ulike retningslinjer som politiet følger i sitt arbeid? Overføres kjennskap til slike vansker mellom aktørene i sakskjeden?*
- Hva slags tilrettelegging blir gjort for personer som har diagnose, og personer med utviklingshemming eller kognitive vansker som ikke har diagnose? Hvilken begrunnelse gis det for tilretteleggingen, og hva består tilretteleggingen i?*
- Er det skjedd noen relevante endringer som gjelder problemstillingen de siste årene?*
- Har kjønn, seksuell orientering og/eller etnisitet betydning for hvordan personer med utviklingshemming og andre kognitive vansker møtes i strafferettskjeden?*

(Bufdir, konkurransegrunnlag datert 17.2.2016)

Rapporten belyser rettssituasjonen for personer med kognitive funksjonsnedsettelse i møte med norsk strafferettspleie, enten som fornærmet, vitne, mistenkt, siktet eller tiltalt. Studien bygger på en nasjonal spørreundersøkelse rettet til profesjonsutøvere innen politiet, domstolene og statsadvokatembetene kombinert med personlige intervjuer og gruppeintervjuer med fagpersoner med særlig kompetanse på de aktuelle områdene.

NORDLANDSFORSKNING
NORDLAND RESEARCH INSTITUTE

Postboks 1490
N-8049 Bodø
Norge

Tlf: +47 75 41 18 10
nf@nforsk.no
www.nordlandsforskning.no

ISBN nr: 978-82-7321-740-0 (trykt)
ISBN nr: 978-82-7321-741-7 (digital)
ISSN-nr: 0805-4460